

Okrugli sto održan u Sarajevu 7. decembra 2012. godine

Rasprava o pomirenju i pravdi iz ugla akademske i umjetničke zajednice u organizaciji udruženja *Tranzicijska pravda, odgovornost i sjećanje u Bosni i Hercegovini*

Lista učesnika:

1. Alexandra Gatto, Politički savjetnik za ljudska pitanja, Delegacija EU u Bosni i Hercegovini
2. Francesco Caruso, Pravni savjetnik za ratne zločine, OSCE Misija u BiH
3. Florence Hartmann, politički analitičar
4. Tihomir Loza, zamjenik direktora Transition
5. Iavor Rangelov, University of Londre
6. Zoran Pajić, University of Londre
7. Zdravko Grebo, Pravni fakultet, Sarajevo
8. Nataša Kandić, Koalicija za REKOM
9. Dženana Karup Druško, Koalicija za REKOM
10. Sulejman Bosto, Filozofski fakultet, Sarajevo
11. Zarije Seizović, Fakultet političkih nauka
12. Jasna Bakšić Muftić, Pravni fakultet, Sarajevo
13. Jakob Finci, predstavnik Jevrejske zajednice, Sarajevo
14. Midhat Izmirlija, Pravni fakultet, Sarajevo
15. Zlatiborka Popov Momčilović, Filozofski fakultet, Istočno Sarajevo
16. Miloš Šolaja, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
17. Vlade Simović, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
18. Ljubica Ostojić, dramaturg i književnica
19. Ermin Bravo, glumac
20. Dino Mustafić, reditelj
21. Alban Ukaj, glumac
22. Radmila Karlaš, pisac, Banja Luka
23. Saša Madacki, direktor centra za ljudska prava
24. Marijana Toma
25. Ivanka Kostić
26. Sanela Paripović, menadžerica projekta Pristup pravdi – UNDP
27. Dragan Jerković, Centar za demokratiju i tranzicionu pravdu
28. Lejla Somun Krupalija

Početak okruglog stola

Zdravko Grebo: Dobar vam dan. Vidim mnoga draga i kompetentna lica. Zbog osnovne ideje i naslova našeg današnjeg okruglog stola, a budući da imam ovu ulogu, predlažem da za sami početak damo nekoliko uvodnih rečenica. Za one na planeti koji ne znaju, ja sam Zdravko Grebo, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, inače prijatelj Inicijative i mnogih ljudi koji su uključeni u cijeli ovaj posao. Zamolio bih svog kolegu, ali i dragog prijatelja, Dinu Mustafića, da kaže nekoliko uvodnih riječi. Zamolio bih i Natašu Kandić da kaže nekoliko riječi o ideji i temi koja nas je okupila oko ovog okruglog stola. Naravno, najveći trud da naše okupljanje učini smislenim uložio je moj dugogodišnji kolega, sada već četrdeset godina, Zoran Pajić, koji će nas uvesti u temu. Svi vi koji ste se odazvali, dobili ste kratak opis onoga o čemu bi danas trebalo da razgovaramo. Ja sam imao male dileme lične prirode – zašto, po ko zna koji put, pričati o pravdi i pomirenju, istini i miru i tako dalje. Onda su me ljudi koji o tome nešto više znaju od mene uvjerili da jeste došlo neko novo vrijeme, i u pogledu konkretnih inicijativa i u pogledu onoga što ćemo raditi ubuduće, da je zaista vrijedno da još jednom preispitamo ili, kako to poprilično robusno zvuči, prekopamo pojam pravde. Nećemo prekopavati. Govorićemo o rekonstrukciji, o novoj definiciji i sličnim stvarima. Još jednom, kao što sam obećao, kao usmeni književnik i Hercegovac, na samom početku, ja neću trošiti previše vremena, nego da što prije krenemo. Prema tome, molim kolegu Dinu Mustafića koji je, zajedno sa mnom i Dženanom Karup Druško, zagovarač Inicijative za REKOM u BiH, da kaže par uvodnih riječi. Još jednom, hvala vam velika što ste se odazvali našem pozivu. Znam da će, nakon izlaganja kolege Pajića, koji se potrudio i napravio jedan sjajan predložak, diskusija krenuti u pravom pravcu. Sad molim Dinu Mustafića da kaže par uvodnih riječi. Posle toga Nataša i, naravno, kolega Pajić, profesor Pajić.

Dino Mustafić: Hvala. Dobro jutro svima. Ja vam danas želim, u ime domaćina, uspješan rad i, nadam se, produktivan. S obzirom na to da je ovdje veliki broj mojih kolega, prijatelja iz umjetničke i akademske zajednice i civilnog društva, mislim da ovakvi skupovi još uvijek imaju dubokog smisla, da imaju svoj sadržaj i povod, tim prije što mislim da je ovo što se događa u regionu (kada je u pitanju proces suočavanja s prošlošću i istinom, a i perspektiva budućnosti) daleko od onoga što mi priželjkujemo i što smijemo ostaviti u nasljeđe generacijama koje dolaze. Tačno je profesor Grebo rekao da smo učestvovali, možda neki od nas i na više ovakvih ili

sličnih foruma, skupova i debata. A pravo da vam kažem, i ja sam jedan od inicijatora, zajedno sa Natašom Kandić. Prije neki dan, nakon konferencije o nasljeđu Haškog tribunala i vrlo žestoke rasprave i polemike između udruženja žrtava ovoga rata, rekao sam da mislim da je možda vrijeme da se počne ozbiljno razmišljati o platformi mira i pomirenja i o tome šta bi ta platforma značila. Želio bih da kažem nekoliko riječi za koje smatram da su vrlo važne, možda kao uvodna intonacija u cijelu diskusiju i vjerovatno će to biti komplementarno s onim što će reći profesor Pajić. Prije svega, nešto ću reći o Inicijativi REKOM. Nas troje (Grebo, Dženana i ja) prihvatili smo se te odgovorne pozicije da zagovaramo REKOM, prije svega kao jednu snažnu ideju koja, po nama, nema alternativu za budućnost naših prostora. U toj ideji su mnogi intelektualci i umjetnici kojima je prošlost, govorim sa stanovišta umjetničkog diskursa, često i inspiracija, između ostalog. Vidjeli su mogućnost dijaloga u REKOM-u, vidjeli su mogućnost jednog istorijskog pamćenja koje neće relativizirati činjenice i koje neće falsifikovati prošlost. Mislim da su upravo ova dva elementa – relativizacija činjenica i falsifikovanje prošlosti – trenutno najveći problem naše stvarnosti, i to je ono što uveliko spriječava iskren i otvoren dijalog. Smatram da je upravo u inicijativama poput REKOM-a jedini način da moralno preispitamo ulogu i odgovornost pojedinaca i kolektiviteta. Ali, što nije nevažno, i ulogu i odgovornost državnih institucija u nasilju i terorizmu početkom devedesetih godina. Vladajuće politike još uvijek manipuliraju činjenicama, slave zločince kao heroje i njeguju zaborav. Taj zaborav je sistematski, jer tako produžavaju svoju moć i drže političku poziciju. Na svu sreću, u regionu su se pojavila mnoga vrijedna književna, filmska, pozorišna, muzička i slikarska djela, koja su jedna vrsta kreativnog sjećanja, ali ujedno i osvajanje prostora slobode od prošlosti kao tjeskobe, zla i krvi. Takva djela su dodirivala istoriju i sjećanje na jedan odgovoran i human način, prije svega kroz prizmu mikrosvjeta pojedinaca i žrtava. Preskakala su sve podignute nacionalne barijere i zidove mržnje i podjelu na 'mi' i 'oni', budila samilost i vodila nas u preispitivanje savjesti i pokajanja. Čini mi se da upravo moje kolege, koje su ovdje danas u sali, a dolaze iz umjetničke zajednice, godinama vode borbu protiv ravnodušnosti na najbolji način, isto kao što to čini i Inicijativa za REKOM. Inicijativa za REKOM je jedan front, rekao bih, protiv ravnodušnosti kao nastavku zla koje ponižava žrtve i produbljuje jaz među etničkim zajednicama. Taj ponor i jaz ja, nažalost, vidim kao mogući prostor nekih budućih sukoba i nesporazuma. Upravo je ravnodušnost prema zlu neprijatelj dobra i, budući da je ravnodušnost neprijatelj svega što uzdiže ljudsku čast, smatram da jedna od stvari u nekoj budućoj platformi pomirenja mora biti njegovanje empatije. Druga stvar je

obrazovni sistem koji je, neka vrsta institucionalnog zaborava. Posebno je to teško pitanje u Bosni i Hercegovini u kojoj još uvijek imamo na sceni klasičnu segregaciju, svojevrsni etnički aparthejd, gdje djeca od malih nogu u odvojenim odjeljenjima uče svaki svoju istoriju i svoje činjenice. Zbog te kulture sjećanja koja je suprotnost zaboravu, u situaciji kada razgovaramo sa ljudima koji su bili indirektno ili direktno žrtve rata, možemo primijetiti veliku gorčinu i strah. Što je potpuno razumljivo, jer teško je doživjeti nesreću, zaboraviti je sigurno još teže. Platforma pomirenja nije platforma zaborava, jer mi ne možemo zaboraviti šta se dogodilo, ali sasvim sigurno moramo oprostiti. Da bi se to dogodilo, svaka riječ mora biti zapisana, svaka suza izvagana i svaka žrtva mora biti izmjerena. Jedini način da njeđujemo kulturu sjećanja i empatije, kako buduće generacije nikad ne bi ponovile okrutnosti prema onima koji su drugačije nacionalnosti i vjerske pripadnosti, jeste, po meni, jedan ozbiljan reformski zahvat u obrazovnom sistemu. Ono što je bitno i što će se sad vjerovatno otvoriti u diskusijama, to je da govorimo o činu sjećanja koji, po meni, mora da bude, milost i pravednost za žrtve, zla i boli. Za pojedince i za narode koji su bili izlagani teroru nacionalističkih mrakova koji su dominirali u eks Jugoslaviji početkom devedesetih godina. Mislim da je pamćenje upravo otpor protiv tog nasilja. Kada govorimo iz perspektive 2012. godine, vidimo da se, nažalost, nije mnogo odmaklo od onoga što je bilo devedesetih kada su u pitanju političke oligarhije, vladajuće politike i, ako hoćete, javni diskursi. Ja sam juće imao premijeru predstave po tekstu Ermina Imamovića Pirketa, koja se zove „Samo neka ne puca”. Osjećanje mladih ljudi s kojima razgovaramo, osjećanje generacija koje su u ratu bila djeca ili su tek bili rođeni, jeste upravo da je sve besperspektivno, beznadežno, apatično i depresivno i sve nekako sadržano u toj metafori – bitno je samo da ne puca. Mislim da je na nama, kao ljudima koji dolaze iz naučne i umjetničke zajednice i iz civilnog društva, velika odgovornost za budućnost ovih prostora i ja se nadam da je ovaj skup u Sarajevu jedan od prvih takvih regionalnih skupova, i koji bi, po meni, trebalo da vrlo brzo inicira jednu platformu, dijalog pomirenja koji će pokušati da na jednom mjestu skupi umne, pametne, kreativne i, rekao bih, dobrodušne ljude, koji će pokušati otvoriti ovaj dijalog u javnom prostoru. U našem javnom prostoru glavne zvijezde su i dalje zločinci, monstrumi, primitivci i nacionalisti. Ne čuje se glas onoga što vrlo često čujemo da zovu manjina. Ja zbilja vjerujem da manjina ne smije više biti ušutkavana, da je vrijeme da pojedine kolege izađu iz svoje unutrašnje emigracije i da se uključe u proces kao što je REKOM. Da se uključe u ono što će, po meni, biti nužnost, ako želimo biti dio evropskog civiliziranog kruga, a to je,

svakako, pomirenje i oprost. Sad ću dati profesoru Pajiću riječ, s obzirom na to da nije došla najavljena kolegica. Jeste, došla je. Izvinjavam se.

Zdravko Grebo: Moje kašljanje je nikotinsko, nije bilo usmjereno da spriječim Dinu da govori. Moja ideja je bila malo drugačija. Naravno, Dino ima i mnogo razrađenije utemeljen tekst o svemu i mislio sam da on iznese svoje teze kasnije, ali dobro, čuli smo makar dio. A kada rasprava krene, čućemo i ostatak njegovog razmišljanja o svemu ovome. Dakle, kao što sam predložio na početku, mogli bismo, prije nego što čujemo, uslovno rečeno, našeg oficijelnog govornika, profesora Pajića, da čujemo nekoliko rečenica od Nataše Kandić i, naravno, naše gošće koja nam se priključila. Njeno ime je Alexandra Gatto, ona je politički savjetnik za ljudska pitanja u delegaciji Evropske unije u Bosni i Hercegovini. Dakle, to su oni inicijalni ukrasi, prije nego što krenemo u pravu debatu. Nataša, imaš li potrebu da kažeš nekoliko riječi? Ako nemaš, možemo i tebe ostaviti za kasnije. Izvoli.

Nataša Kandić: Dobar dan. Ja sam Nataša Kandić, takođe iz Koalicije za REKOM, i takođe, kao i prethodnici, uporni zagovarač osnivanja regionalnog vansudskog tela za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima i imenovanju žrtava svih ratova na teritoriji bivše Jugoslavije. Posle troipogodišnjeg konsultativnog procesa u koji je bilo uključeno više od 6.500 zainteresovanih ljudi iz raznih grupa civilnog društva – od udruženja žrtava, nevladinih organizacija, umetničke zajednice, veterana i drugih grupa – proizašli su ne samo neki dokumenti nego i neka zapažanja koja nas motivišu na otvaranje novih tema. Upravo ta zapažanja tiču se učešća akademske zajednice u raspravi o tome kako zapravo prevladati tu prošlost. Stalno smo osećali potrebu da vidimo akademsku zajednicu uključenu u procese rasprave, razmatranja, predloga, instrumenata, davanja sugestija, saveta o tome kako zapravo koristiti postojeće instrumente, kao što su suđenja za ratne zločine, kako doći i do drugih instrumenata koji mogu dodatno da pomognu da činjenice o tome šta se i zašto dogodilo postanu tema na kojoj će se zasnivati početak jednog neophodnog javnog dijaloga. Stalno smo, da kažem, očekivali uključivanje akademske zajednice, po ugledu na umetničku zajednicu koja od 2006. godine vrlo angažovano učestvuje u ovoj raspravi i u ovom procesu. A drugo pitanje je pitanje značenja pojma i procesa pomirenja. To drugo pitanje, ili drugo zapažanje proisteklo iz konsultativnog procesa, jeste stalni otpor s kojim smo se suočavali kad god se pomene potreba za pomirenjem. Iz tih otpora se videlo da, zapravo, kod nas postoji jako ograničeno i usko tumačenje pojma i procesa pomirenja. Iz bilo koje grupe civilnog društva da je neko pokretao

to pitanje i govorio o njemu, uvek se svodilo na ovo – pa nismo se svadali, nema potrebe da se ja lično ili neko pored mene miri sa nekim iz susedstva. Nikako nismo uspeli da otvorimo raspravu o različitim suštinama tog pojma i procesa. Otvoreno pitanje je da li pomirenje znači, što neki pominju, da što je manje preispitivanja i sopstvene i tuđe odgovornosti u vezi sa prošlošću, to je lakše doći do tog pomirenja. Zatim o tome da pomirenje podrazumeva poštovanje drugoga kao sugrađanina. a ne prihvatanje i pristajanje na to da živimo jedni pored drugih. I konačno, vrlo malo se čulo o toj potrebi samokritičkog preispitivanja ili viđenja prošlosti i nedela iz ugla drugih. Zato mi se čini dobrim što smo mi iz Koalicije za REKOM pokrenuli ovu raspravu, ne samo u Sarajevu. Prošle nedelje je bilo govora o tome u Skoplju. Sledeće nedelje biće u Beogradu, i možda i u nekim drugim državama. Pa da konačno demistifikujemo taj pojam pomirenja i da kažemo, zapravo, koliko je važno da, pored umetničke zajednice u ovom procesu u odnosu na prošlost i stvaranje garancija za neponavljanje zločina, aktivno učestvuje i akademska zajednica. I to je, zapravo, povod za ovu današnju raspravu. I mi iz Koalicije za REKOM mislimo da Inicijativa REKOM, inicijativa koja je već postala proces, ima važan put, zato što ima novi pristup pomirenju.

Zdravko Grebo: Zahvaljujem gospođi Kandić. Malo mi se krađu ispod kontrole ovi uvodničari, ali sad ćemo se disciplinirati. Kao što sam rekao, u ime zagovarača, tu smo i Dino, i ja i Dženana. Nataša je obrazložila motiv sazivanja ovog sastanka. Međutim, moja ideja, ili naša ideja, bila je da nas u samu temu uvede profesor Pajić, pa ćemo onda svi mnogo više učestvovati u kasnijoj raspravi; to očekujem i od Nataše i od Dine. Moje veliko zadovoljstvo je što nam se pridružila gospođa Alexandra Gatto, koja je politički savjetnik u Evropskoj komisiji, pa je molim da, prije nego što čujemo profesora Pajića, uzme riječ. Izvolite.

Alexandra Gatto: Dobro jutro svima, izvinjavam se na malom kašnjenju i hvala vam što ste mi dali reč. Prvo bih htela da se zahvalim Udruženju za tranzicionu pravdu, odgovornost i sećanje što je organizovalo ovaj skup. I hvala vam na datoj mogućnosti da kažem par reči o tranzicionoj pravdi u BiH. Počecu sa time da EU podržava napore da se uspostavi sistem održive pravde zasnovan na vladavini prava, koji je neophodan uslov za proces evropske integracije na osnovu Kopenhaških kriterijuma. Evropska komisija podržava sudski sistem u procesu tranzicione pravde, i kao što već verovatno znate, Evropska komisija podržava lokalne sudske sisteme kroz stalne investicije. Na primer, za prethodni period, dakle 2012/2013, planirano je 19

miliona maraka za pravosudni sektor. Pored ovog iznosa, 28 miliona je planirano za procesuiranje ratnih zločina. Kao što znate, vladavina prava zauzima visoko mesto u agendi EU, i to je razlog zbog koga je prošlog juna EU započela strukturni dijalog o pravdi sa Bosnom i Hercegovinom. Cilj dijaloga je da osigura nezavistan i efektivan sudski sistem. Što se tiče reparacija, verujemo da su memorijali, naročito utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, instrumenti za postizanje objektivne vladavine prava, i kao što je šef delegacije i Visoki predstavnik EU skoro rekao, oni moraju biti prošireni. Verovatno ste upoznati sa izveštajem Komisije o napretku, i ja ću ga iznova i iznova citirati. EU je u našem poslednjem izveštaju prepoznala da je napravljen pomak u procesuiranju velikog broja nerešenih slučajeva ratnih zločina, zabeleženo je i da je napravljen određen pomak u implementiranju nacionalne strategije za ratne zločine. Strategija zaštite svedoka, koja se trenutno nalazi u radnoj verziji, takođe je pozdravljena. Šef delegacije i Visoki predstavnik EU nedavno je podržao Strategiju tranzicione pravde koja je usvojena 2010. godine, kao i rad UN sistema, tačnije UNDP-a, u podršci njene implementacije. Ja bih dodala, kao savetnik za ljudska prava, da tranziciona pravda ima širi uticaj na trenutnu situaciju sa ljudskim pravima u BiH, naročito kao rezultat rata i stvari koje su povezane sa njim. Postoje najmanje tri teme o kojima treba govoriti. Prva tema jesu žene žrtve nasilja tokom rata. Druga se odnosi na diskriminaciju ljudi koji su ostali ratni invalidi. Treća tema se odnosi na drugačiju praksu u pristupu različitim krivičnih sudova, između sudova na različitim nivoima, što može dovesti do različite aplikacije zakona i presuda. Da se vratimo na prvu i jednu od složenijih tema – situaciju mnogih žena koje su bile žrtve silovanja i seksualnog nasilja od 1991. do 1995. godine. Sveobuhvatni stav prema njihovim problemima koji se odnose na dobijanje socijalne pomoći, pristup adekvatnom sistemu zaštite svedoka ratnih zločina, reparacije i kompenzacije tek treba da bude definisan i u potpunosti implementiran. Druga tema se odnosi na diskriminaciju invalida, pre svega prilikom regulisanja njihovog statusa. Ovo rezultira neproporcionalnim beneficijama koje se odnose na ratne veterane, na ratne invalide i one koji nisu invalidi rata. To proizvodi – nazovimo to tako – fikciju onoga što mi smatramo osetljivom grupom ratnih invalida. Ovo su sve teme koje sam htela da pokrenem sa našeg gledišta, mislim da su i neke druge relevantne teme započete, i unapred se radujem zanimljivoj diskusiji.

Zdravko Grebo: Hvala vam puno. Imao sam malu dilemu da li uopšte ima smisla da prevodimo i ubijedili su me da ima. Vidim da svi razumijemo engleski, dakle – srpski, hrvatski, bosanski i engleski su oficijelni jezici u

Bosni i Hercegovini. Dino me je upozorio da, zbog novinara i još nekih stranih gostiju, ta tehnička pitanja ne diramo sada. Prevodićemo. Naravno, kao što sam nagovjestio, mi smo kolegu Pajića zamolili da nas temeljno, sistematski i konzistentno, kao što samo on zna, uvede u temu. Zorane, izvoli.

Zoran Pajić: Dobro jutro svima. Meni je jako drago što vidim toliko poznatih lica. Mnogo više iz umjetničke zajednice nego iz akademske, doduše. Ali nedostatak akademske zajednice ovdje potpomažu naši studenti postdiplomci sa studija ERMA za koje vi vjerovatno znate. Moja riječ jutros neće biti pozdravnog karaktera, jer mi je važno da uvedem diskusiju u temu koju smo mi nazvali „Pomirenje”. Međutim, mislim da je taj termin malo pretenciozan, pa ću to spustiti na malo realniji nivo. Ja sam Zoran Pajić, kao što je Zdravko već previše puta najavio. Ja sam bivši profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu. Međutim, već dvadeset godina živim u Velikoj Britaniji i predajem na King’s College-u u Londonu. Pomenuto je pitanje jezika. Ja sam se malo u sebi nasmijao kad je Zdravko nabrojao sve zvanične jezike. Ja još uvijek govorim srpskohrvatski, šta god to značilo, jer jednostavno ne pratim promjene jezika koje su se desile u ovoj zemlji u poslednjih petnaest, dvadeset godina. Fasciniran sam, u stvari, u kojoj je mjeri ovo što sam ja pripremio, a vrlo je kratko, oko 600 riječi, komplementarno sa onim što je Dino Mustafić govorio, iako se mi u vezi s tim nismo ni čuli ni dogovarali; prvi put se vidimo nakon par mjeseci. Ono što mi to govori i što me, u stvari, ohrabruje jeste da postoji jedan sloj zdravomislećih ljudi ovdje koji, očigledno, o ovim stvarima razmišljaju na isti način, možda se samo drugačije izražavaju. Želim ovdje da kažem, u stvari, da koristim prisustvo gospodina Brave i Dine Mustafića pa da kažem nešto što je više šlagvort nego izlaganje. Dakle, to je šlagvort za one koji žele da učestvuju u diskusiji o ovom pitanju. Jedan prolog, u stvari. Šta ja, u stvari, želim ovim uvodom da kažem? Hoću prosto da vas uvedem u razumijevanje termina tranzicione ili tranzicijske pravde. Taj termin se često koristi, i u medijima, i kod ljudi koji se površno bave ovim problemima. Međutim, imam utisak da ne postoji konsenzus o tome šta je tranziciona pravda, bar sudeći po onima koji se ne bave time ozbiljno, profesionalno i temeljito. I mislim da je važno da shvatimo kakav je to proces i čemu on treba da vodi. Još da kažem jednu rečenicu uvodne napomene – ovaj okrugli sto je zaista, i morate mi vjerovati, inspirisan posljednjim događajima, odnosno, oslobađajućim presudama Haškoga tribunala. Mi smo se mnogo ranije o ovom dogovarali, ali ove haške presude postavile su niz pitanja vezanih za tranzicionu pravdu o kojima ćemo vjerovatno danas ovdje

govoriti. Dakle, u današnje vrijeme, kao i prije nekoliko vijekova, suočeni smo sa pojavom da je sasvim 'normalno' u istom licu identifikovati i 'heroja' i 'ratnog zločinca', zavisno od tumačenja strana u sukobu. Ratovi u bivšoj Jugoslaviji s kraja prošlog vijeka generirali su mnoge slučajeve u kojima su iste individue glorifikovane kao heroji i demonizirane kao ratni zločinci. Koliko god je ovaj fenomen apsurdan, on uporno živi među nama kao dio post-ratne realnosti i predstavlja jednu od najozbiljnijih prepreka u procesima suočavanja sa prošlošću i eventualnog pomirenja. Primjena međunarodnog humanitarnog prava predstavlja pokušaj da se prevaziđe apsurd, onaj istorijski, ali i ovaj savremeni apsurd, i da se precizno definišu kršenja normi i običaja ratovanja, bez obzira na 'hrabrost' i 'patriotizam' počinilaca ratnih zločina, i to prije svega u zločinima prema civilnom stanovništvu. Za one koji se ne bave ovim pitanjima moram reći da, bez obzira na sve dileme o tumačenju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, zločin prema civilnom stanovništvu jeste zločin sa velikim Z. To je ono što Amerikanci kažu It's a crime, period. Dakle, tačka. Nema o tome dalje diskusije, nema olakšavajućih okolnosti, nema bilo kakvih posebnih uslova pod kojima je taj zločin učinjen. Na ovoj ideji je uspostavljen i sistem međunarodnog pravosuđa koji treba da garantuje nepristrasnost u optuživanju i suđenju za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti. S obzirom na to da je u zemlji u kojoj ja živim latinski jezik potpuna terra incognita, moram da kažem da mi pravници volimo da koristimo jedan divan izraz *delicta contra iuris gentium*. To je izraz kojim se želi, u stvari, naglasiti šta su ti zločini protiv međunarodnog prava.

E sad, očekivalo se da će funkcionisanjem ovog sistema međunarodne pravde, kao i putem nacionalnih i hibridnih sudova – mi zovemo hibridnim sudovima one sudove u kojima imate strane sudije u vijećima za ratne zločine, kao što je slučaj sa Sudom Bosne i Hercegovine – očekivalo se, dakle, da će kroz taj sistem nepregledne žrtve zločina u ratovima na tlu bivše Jugoslavije naći određenu mjeru satisfakcije za svoje gubitke i patnje. Međutim, sudeći po nalazima i izvještajima vodećih nevladinih organizacija, te na osnovu konsultacija sa organizacijama žrtava rata, usuđujem se reći da je nivo zadovoljštine takozvanom 'sudskom pravdom' znatno ispod očekivanja populacije žrtava. Mnoge organizacije izražavaju razočaranje ishodom suđenja i ističu da su potrebe žrtava u sudskom postupku u dobroj mjeri iznevjerene. I zaista, sudski postupci koji su nedavno završeni, da se vratim na ove oslobađajuće presude, imaju sljedeću pouku: s jedne strane, presude hrvatskim generalima i presuda Haradinaju zasnovane su, kao što je to nedavno rečeno od strane Fonda za humanitarno pravo u Beogradu, na dokaznom postupku i teško ih je komentarisati, tim prije što nismo svi

upoznati sa obrazloženjem tih presuda. Međutim, takve presude ostavljaju u javnosti percepciju da zločina nije ni bilo, i to je najgora posljedica ovih presuda. S jedne strane, mi možemo donekle razumjeti zašto su oslobođena ova lica. Međutim, ne možemo razumjeti to da je time poslata poruka u javnost da se zločin nije ni desio. Zločin se desio. Žrtve očekuju odgovor na to. Na osnovu ovih presuda ispada da je Oluja bila elementarna nepogoda, što je apsolutno neprihvatljivo, iako je naziv dat toj akciji upravo Oluja. Dakle, potrebe žrtava u postupku su u dobroj mjeri iznevjerene, da krenemo od toga. Moje retoričko pitanje je sljedeće: koje su intimne, emotivne potrebe žrtava. I to nas sad vodi u domen tranzicijske pravde. Te potrebe se često svode na – ovo želim da naglasim – precizna saznanja o sudbini ubijenih ili nestalih, zadnjim trenucima njihovog života, motivima počinioca zločina, naredbodavcima i neposrednim ubicama i mučiteljima. Jednom riječju, preživjelima trebaju nesumnjiva saznanja o činjenicama kako bi prestali tragati za prošlošću, doživjeli smiraj i okrenuli se budućnosti. Imam jednu sjajnu ilustraciju da vam predložim da pogledate. Može se naći na YouTube-u. To je scena iz sudnice Haškog tribunala. Suđenje je Jenkiju. Nataša, ti znaš puno ime i prezime tog okrivljenog.

Nataša Kandić: Dragan Nikolić.

Zoran Pajić: Kako?

Nataša Kandić: Dragan Nikolić Jenki.

Zoran Pajić: No dobro. Ali poznat je pod tim nadimkom. Dakle, suđenje Jenkiju u kom za svjedoka imate izvjesnu gospođu Hodžić, koja preko predsjednika vijeća u jednom momentu pita optuženoga: „Molim vas, možete li nam reći šta se desilo sa mojim sinovima?“. Sinovi su Arnes i Bernes. Jedna vrlo dirljiva scena. Onda se optuženi obraća gospođi Hodžić i vrlo precizno kaže: „Jeste, tog i tog dana oni su sa jednom grupom odvedeni na to i to brdo i tamo su likvidirani.“ Za vrijeme tih nekoliko riječi kamera se fokusira na lice gospođe Hodžić, i vidite na njenom licu da doživljava katarzu. Odjednom, njeno lice iz napetosti dolazi u stanje smiraja, jer je konačno saznala činjenice za kojima traga petnaest godina. To je jedan od elemenata tranzicione pravde. Proces tranzicione pravde je sada u rukama vansudskih institucija, odnosno, kako ja to kažem, 'post-pravnih' mehanizama tranzicijske pravde. Tranzicijska pravda, u stvari, treba da odgovori na pitanje kako živjeti sa prošlošću, ali ne u prošlosti, i to je veliki zadatak ovoga dijaloga koji danas počinjemo. Tranzicijska pravda stavlja

pred nas niz provokativnih pitanja i dilema o kojima treba razgovarati i tražiti puteve koji vode ka normalizaciji odnosa naroda ovog regiona, ka spoznaji i uvažavanju bola i patnje drugih. Ovakav pristup bi trebalo da osposobi i ohrabri nove generacije. Može zvučati idealistički, mnogi su pisali o tome, a ja sam sažeo u jednu rečenicu – ovakav pristup bi trebalo da osposobi i ohrabri nove generacije da prekinu lanac intergeneracijske transmisije nasilja, mržnje, bijesa, osvete i osjećaja krivice. To se u ovom regionu transmisijski, ciklično u stvari, ponavlja već 200 godina. Istraživanja vršena poslije Drugog svjetskog rata sugerišu da su utvrđivanje činjenica o zločinu, doživljaj satisfakcije i osjećaja pravde kritični uslovi za ublažavanje bola pojedinačnih žrtava, kao i njihovih porodica, društava i naroda – što može predstavljati temelje pomirenja. Namjera ovog okruglog stola jeste da inicira širu raspravu na svim društvenim nivoima u Bosni i Hercegovini o suočavanju sa činjenicama iz bliske prošlosti, ali sa pogledom na normalizaciju života i odnosa među narodima u sadašnjosti i budućnosti. U ovaj dijalog, ubijeđen sam, treba uključiti apsolutno sve aspekte koegzistencije i pomirenja, kao i institucionalne oblike ovih procesa. Podrška koju je plebiscitarno dobila ideja o formiranju REKOM-a, o čemu je bilo riječi, stavlja pred državne organe svih zemalja u regionu i njihove najviše predstavnike obavezu da se o njoj javno izjasne. Iskoristio bih priliku da izrazim svoje divljenje prema našim zagovaračima ovdje, Dženani Karup Druško, Dini Mustafiću i Zdravku Grebu, koji nose ogroman teret, možda pomalo i donkihotski, ubjeđivanja ovih državnih funkcionera o potrebi osnivanja REKOM-a i ulaska u ovaj proces. To ne znači da ostali potencijalni oblici dijaloga nemaju pravo građanstva u javnosti, već mislim da im treba dati podršku u skladu sa uslovima pojedinih društvenih zajednica. Interaktivni forumi, komisije za istinu, ankete, javni skupovi – sve su to oblici traganja za post-sudskom pravdom, to jest tranzicijom ka budućnosti. Na kraju, senzibilitet za ljudske pažnje i patnje i težnje koje po pravilu treba da ima akademska i umjetnička zajednica, stavlja nas u prvi red inicijatora i zagovarača gore naznačenih ideja u ovoj sredini. To ne znači da ja idealiziram ni akademsku ni umjetničku zajednicu. Bilo je članova i jedne i druge zajednice koji su se jako kompromitovali za vrijeme i neposredno poslije rata. Mislim da taj pojam – umjetničke i akademske zajednice – treba uzeti vrlo uslovno. Ali oni koji su došli na ovaj skup sigurno su pravi predstavnici tih sredina. Hvala vam lijepo.

Zdravko Grebo: Zahvaljujem profesoru Pajiću. On je sebe predstavio kao bivšeg profesora Pravnog fakulteta u Sarajevu, koji već dugo živi u Londonu. A tamo je, također, dugo vremena bio veoma aktivan i u

akademske i u aktivističkoj zajednici. Pod ovim krovom on je, također, član ove porodice. Profesor Pajić je s nama od samog početka na nekim modulima i programima. U svakom slučaju, ove činjenice nisu ni bitne. Zamolio bih zahvalnost za ono što je Zoran učinio ovim predloškom. Prije nego što otvorim raspravu, da kažem da ste svi dobili uz poziv i pred sobom imate kratku skicu, kratki meni koji je Zoran nazvao „Kontraverze za debatu”.

Zoran Pajić: Nataša je to radila.

Zdravko Grebo: Dobro, bilo kako bilo, vjerovatno ste ih vidjeli, ako ste dobili elektronskim putem. To što su Nataša Kandić i Zoran Pajić napravili kao podsjetnik, teze koje su vrlo precizno nazvali „Kontraverze za debatu”. Ako ste bacili pogled na to, vidjećete da to zaista jesu kontraverze, skoro neriješive. Svakako nećemo mi staviti zadnju tačku na sve to skupa, ali o svakoj od tih ponuđenih dilema, kontraverzi valja razgovarati. Ovo je trenutak kada, uslovno rečeno, otvaramo raspravu, ako sam ja dobro vidio, a jesam, prvu ruku. Dakle, prva ruka koju sam vidio kao znak za uključenje u debatu je gospodina Jakoba Fincija. Ponovo, pošto smo svi dragi prijatelji, ja moram reći – Jaki, izvoli.

Jakob Finci: Hvala lijepa, hvala na pozivu. Ja nisam pripadnik ni akademske niti umjetničke zajednice. Ja sam nešto između, da kažem – ostali. Htio sam danas, na početku ove rasprave, da podsjetim ljude koji se sjećaju, a ljude koji ne znaju da upoznam sa pokušajem da se nešto slično napravi u Bosni i Hercegovini još prije dvanaest godina. Naime, negdje 2000. godine, u stvari, 1999. godine, znači, još u prošlom vijeku, bilo je vrlo popularno diviti se Južnoafričkoj komisiji za istinu i pomirenje, koju je vodio biskup Desmond Tutu i koja je, na neki način, oporavila Južnu Afriku od perioda aparthejda. Bez obzira što su kasnije analize malo snizile ton pohvala koje je Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi dobila, ona je ostavila veliki odjek, naravno, i na nas. I međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine pokušalo je nešto da napravi na tom planu. Međutim, vrlo brzo je konstatovano da, sa teološkog aspekta, uslovi za pomirenje i oprost nisu isti u svim religijama u našoj zemlji. Onda se od toga odustalo i cijela inicijativa je prenesena na civilno društvo, da bi već u januaru 2000. godine bila održana prva konferencija, prvi okrugli sto „Komisija za istinu i pomirenje”. Na njemu je učestvovalo preko stotinu nevladinih organizacija iz Bosne i Hercegovine, predstavnici sve četiri tradicionalne vjerske zajednice i dobar broj stranaca koji su ovdje radili po raznim aspektima.

Zaključak te konferencije je bio da se formira udruženje građana „Istina i pomirenje”, koje bi se borilo za formiranje Komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini. Ideja je bila da se kroz tu komisiju, koja bi radila na sličan način kao i južnoafrička, omogući svakom građaninu Bosne i Hercegovine da kaže šta mu se desilo u ratu. Ne zato da bi skupili spisak žrtava i da bi definisali novi spisak onih koji bi mogli biti svrstani među zločince (vi se sjećate da je u Bosni i Hercegovini nakon Dejtona data opšta amnestija za sve zločine u ratu, osim za zločine protiv ljudskih prava, a znate i da su onda potpisana sva ona pravila po kojima se ne može dići optužnica za ratne zločine protiv čovječnosti bez saglasnosti Haškog tribunala). Na samoj konferenciji, jedini protivnik ideje za formiranje komisije bio je upravo Haški tribunal. Obrazloženje Haškog tribunala u tom momentu je bilo da bi se mi kroz komisiju 'petljali' u njihove nadležnosti, da bi potrošili svjedoke i da nema uopšte potrebe da tako nešto radimo dok Tribunal radi, jer je Tribunal tu da ustanovi istinu, da kroz istinu izrekne pravdu, a kroz tu istinu i pravdu automatski će doći do pomirenja. To je trajalo možda godinu, godinu i po dana dok se nije promijenilo vođstvo Tribunala, kad je za glavnog tužioca došla Karla del Ponte i kad smo dobili novog predsjedavajućeg suda. Tada su promijenili mišljenje i dali podršku formiranju jedne takve komisije. Moram reći da je prvi tužilac, gospodin Goldston, učestvovao na konferenciji ovdje, i da je on bio jedan od zagovornika (možda i zato što je Južnoafrikanac) za formiranje Komisije za istinu i pomirenje. Onda je došlo i do određenih političkih promjena u Srbiji nakon 5. oktobra. Jedna od prvih stvari koje je tadašnji predsjednik Koštunica napravio bilo je formiranje Komisije za istinu i pomirenje u Srbiji. Istina, imenovao je Komisiju po svom izboru, sa zadatkom da ustanovi zbog čega se raspala Jugoslavija i ko je kriv za to, sa unaprijed zadatim ciljevima – da to budu Slovenci, Amerikanci, Vatikan i svi ostali koji mrze Srbe. Onda su iz te Komisije istupila dva, vjerovatno, najzvučnija imena, pokojni Vojin Dimitrijević i Latinka Perović, što je ukazalo da ta Komisija teško može imati pravi kredibilitet. Međutim, pošto su imali nešto para, organizovan je skup ljudi koji se bavio idejom o sličnim komisijama u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini sa željom da se napravi nešto što bi odgovaralo današnjem REKOM-u – regionalna komisija. Taj je sastanak bio u Pragu i neki koji su ovdje bili su prisutni na njemu. Međutim, zaključak je bio, i mi iz Bosne i Hercegovine smo se zalagali za to, da svako očisti sve u svojoj kući i da onda sa tim rezultatima počnemo saradivati, a ne da odmah na početku istražujemo – šta si ti radio onima, šta su oni radili nama – jer očito nismo bili zreli za to. Nadam se da se u ovih deset godina situacija promijenila nabolje. Hoću samo da kažem zbog čega je ova ideja u Bosni i

Hercegovini propala. Nevjerovatno, ali istinito, ideja je zaustavljena i propala je zato što su se svi s njom složili. Sve političke stranke u Bosni i Hercegovini, jer smo za kampanju za izbore 2002. godine izašli pred sve političke stranke sa pitanjem: „Jeste li za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini?”. To je bilo, što bi rekli drugovi Englezi, tricky question. Teško je reći: „Ja sam protiv istine” ili „Ja sam protiv pomirenja”. Sve stranke su bile za to. Sve vjerske zajednice su bile za to. Veliki dio onoga što zovemo civilno društvo bio je za to. A onda je sve stalo zato što su se stranke jednostavno prepale, nisu vjerovali jedni drugima. Zamisli, oni su prihvatili taj prijedlog, a i mi smo ga prihvatili, ali oni su u principu protiv nas. Biće da tu ima nešto protiv nas, ali mi nismo dobro vidjeli i bolje da mi to zaustavimo nego da nam se obije o glavu. Apsurdno je – sve što je u svijetu logično u Bosni nije. Kad se svi slože oko nečega onda je normalno da stvar prođe. Ne, kod nas je sve stalo upravo zbog toga što možda nismo dobro prostudirali o čemu se radi. Ja upozoravam i zagovornike REKOM-a da je možda prilično lako skupiti ciljanih milion potpisa, jer je više od pola posla napravljeno, ali kada dođe do parlamentarnog usvajanja, kad se bude pitalo kakva je operacionalizacija toga, tu može da stane, jer znamo da je kod nas implementacija teža nego donošenje odluke. Vjerujte mi, u protekle tri godine stekao sam dobro iskustvo i znam kakva je implementacija nečega što je jasno napisano. Mislim da treba da se unaprijed pripremimo, da vidimo šta treba uraditi da ideja REKOM-a na kraju ne propadne, jer je očito da nam je cilj i istina i pomirenje i utvrđivanje činjenica. Radi se, ja bih rekao, više o terminološkim razlikama, jer tranziciona pravda je, čini mi se, postala popularna u pravnim krugovima, između ostalog i zato što je svako tumači na svoj način i svako pod taj naslov gura ono što mu se sviđa. To je maltene kao veliki jelovnik pa uzmeš šta hoćeš, to je dio tranzicione pravde za koju se ja zalažem. Ideja formiranja Komisije u Bosni i Hercegovini bila je otpor stradalnika, jer u nacrtu zakona Komisije nije bila predviđena novčana kompenzacija za žrtve, što nam je bilo teško i napraviti, jer u Bosni i Hercegovini sve tri strane kažu da su žrtve. I to je druga stvar zbog koje je propala Komisija. Nijedna strana nije bila spremna da uzme ni malo odgovornosti za bilo šta, pa je bilo pitanja ko će kome šta platiti, koju naknadu treba ko kome da da. Pripadam narodu koji je u Drugom svjetskom ratu puno stradao. Nakon rata, pošto je došlo do denacifikacije, Njemačka je preuzela odgovornost za ono što je napravila tokom holokausta i preživjelima platila neku odštetu. Odmah se postavilo pitanje ko će nama platiti naše mrtve. Ja sam pokušao da objasnim da Jevreji nisu nikada dobili ni jedan jedini dinar za šest miliona poginulih ili ubijenih, samo su oni koji su preživjeli dobili neku malu naknadu za svoje patnje tokom preživljavanja

holokausta, međutim, to nije palo na plodne uši. Izazvalo je i revolt, pogotovo što je pisalo da će se Komisija formirati u Bosni i Hercegovini od sedam ljudi: po dva pripadnika tri konstitutivna naroda i jedan iz reda ostalih, da to treba da budu ljudi visokih moralnih kvaliteta prihvatljivi svima. Kad kažeš da neko u Bosni i Hercegovini bude prihvatljiv svima, to je odmah nemoguća misija. Nema nikog da je ovdje prihvatljiv ni samo svojim, a kamoli svima. Pisalo je i da bi bili nezavisni, da će Komisija imati naknadu u visini plata sudija Vrhovnog ili Ustavnog suda. Odmah je bilo 'vi ćete sebi uzeti pare, a nama nema odštete, nema ničeg'. Mislim da je jako važno raditi sa grupama koje se smatraju žrtvama, a pošto se kod nas svi smatraju žrtvama, treba raditi sa svima. Na kraju, mislim da se približava vrijeme zatvaranja Haškog tribunala, da su ove prve dvije presude koje je profesor Pajić spominjao negativno odjeknule, čak i u bosanskim ušima, jer se rodio veliki strah šta će biti sa grupom od šest naših Hrvata, Jadrankom Prlićem i drugovima, koji očekuju presudu. Hoće li se sad na njima slomiti kola 'da, eto, jesmo, malo smo Gotovinu i Markača oslobodili, a sad će ovi da plate cijenu za to'? Ili će ići istim stopama 'nema baš sasvim dokaza da su oni sjeli, njih šestorica, pa se dogovorili da organizuju zločinački poduhvat da likvidiraju ili očiste sve one koji nisu Hrvati, pa ćemo ih zato osloboditi'? A to će opet imati negativnu konotaciju u Bosni i Hercegovini. Ali bilo kako bilo, to će se završiti, tako da je i taj element završetka rada Haškog tribunala na vidiku i negdje će se, vjerujem, poklopiti sa početkom rada REKOM-a. Mada sam potpisnik Inicijative za REKOM, ni meni nije jasno kako će to u tehničkom smislu ići, kako će se određivati odštete onima koji su bili žrtve, jer i o tome piše u papirima REKOM-a. To je jedna prilično, da kažem, opasna konstatacija, koja može da dovede cijeli program i cijeli projekat pod znak pitanja, jer ko god bude to čitao u parlamentima država nasljednica bivše Jugoslavije uključenih u REKOM, odmah će reći 'mi nemamo u budžetu, a ionako smo u problemima i nećemo sad zbog plaćanja odšteta uzimati novi kredit kod Svjetske banke ili Međunarodnog monetarnog fonda' (ko li nam već daje pare za preživljavanje, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i okolo). Zbog toga vjerujem da bi u sljedećem koraku, pored skupljanja potpisa, trebalo ići na daljnju razradu operacionalizacije, da ne bi imali ružna iznenađenja u drugoj fazi – šta očekujemo od svakog parlamenta pored deklarativne odluke da prihvata Inicijativu, šta konkretno treba svaka država da uradi. Kako kažu – excuse me – možda nisam vidio da negdje piše šta treba svaka država da uradi, osim da ustanovi imena svih žrtava. Mislim da je u Bosni i Hercegovini to već urađeno sa preko 95 posto tačnosti. I na kraju, još jednom da pozdravim Inicijativu i da zaželim da se napokon nešto uradi, jer je sasvim jasno da u

ovom regionu bez pomirenja nema svijetle budućnosti ni za koga. Hvala lijepo.

Zdravko Grebo: Zahvaljujem gospodinu Finciju. On je spominjao sve pionirske korake u nastojanju da se stvori Komisija za istinu i pomirenje. Nije koincidencija da preko puta njega sjedi moj mladi kolega, Midhat Izmirlija, koji je također bio uključen u tu inicijativu, i koji je napravio jedan sjajan magistarski rad. Nažalost, stvar je propala. Magistarski je bio dobar, ali je ideja propala. U Bosni ništa ne uspijeva, pa ni kriza, prema tome, nije teško propasti. Neću trošiti vrijeme, da brzo krenemo na dalje argumente u debati. Dakle, ta ideja jeste propala. Kao što je gospodin Finci rekao, u početku je imala protivnike i u Hagu, pa su poslije došli pameti, ali kasno, taman toliko kasno da ideja propadne. Imamo 'uspješnu' ideju Vojislava Koštunice koja je bila izrugivanje sa idejom. Šta tim povodom želim da kažem, ponukan onim što su rekli Jaki i Zoran? Mi svi stalno ponavljamo, s ove strane stola, s one strane stola, sa svih strana stolova stalno ponavljamo da ideja REKOM za koju se mi zalažemo (naravno da nismo omljubljeni, ni u akademskoj ni u kulturnoj zajednici, političkoj tu i tamo) ne isključuje bilo koji drugi oblik nastojanja da se te teške, neizlječive rane dovedu do nivoa na kom će ljudi imati kakvu-takvu satisfakciju. Dakle, i Sud u Hagu, i Komisija za istinu i povjerenje, i nacionalne strategije (ako je Jaki na to mislio) komplementarni su, i bilo bi pogrešno, a to se dešava, da se sve te inicijative shvataju kao konkurenti 'vi nama otimate posao, slavu, novac'. Ne znam šta ko kome otima. Dakle, to je moja prva poenta. Druga, vjerovatno ćemo kasnije u debati o tome nastaviti, Nataša posjeduje sve dragocjene podatke, ja mislim da sve stoji u njenoj tašni. Mi smo dosad putovali i u Zagreb kod predsjednika Josipovića, i u Podgoricu kod predsjednika Vujanovića. Evo, tek došli iz Skoplja od Ivanova. Ovdje, kod troglave aždaje koja je naš predsjednik, nismo završili posao skroz, ali smo dobili podršku od jednog ili dvojice članova Predsjedništva. Hoću ponovo, Jaki, da kažem: gdje god odemo – Josipović, Ivanov, Vujanović i Željko Komšić – pravnici su, gle čuda. I zapnemo, jer oni spominju nekakve pravne prepreke. Slično kao što si spomenuo da je u početku Haški tribunal rekao 'nemojte se miješati u posao koji nije vaš'. Ovi sad kažu: „Naš Statut koji je vrhunac rada Koalicije je gotova stvar”. Ona je ponuđena državnim organima, bilo predsjednicima država, bilo premijerima. Nataša je grlo poderala, pogotovo sad kod Ivanova, ubjeđujući sve predsjednike koji imaju slične stavove (ja mislim da prepisuju od Josipovića) – to je naš prijedlog, ali dalje ide van naših ruku. Mi kao civilna inicijativa na to više ne možemo uticati. Ako oni hoće da stvore ovo o čemu si govorio, moraju stvoriti

nekakvo koordinaciono tijelo, bilo od šefova svojih kabineta ili ad hoc predstavnika iz Vlada. Niko ih ne spriječava da unesu te izmjene o kojima ti govoriš. Nema kompenzacija. Pa nema. Ne možemo mi reći da ima. Mi smo tabane oderali, grla potrošili da bismo došli do Statuta. I Statut je vrhunac onoga što Koalicija za REKOM može ponuditi. Sada nastupa momenat kad od civilne inicijative to mora postati državna stvar. Mi tu nismo baš od velikog uticaja. Ne možemo promijeniti, ali evo, ponovo činimo – molimo ih da oni naprave taj korak. Čak mislim da to nije bila tvoja intencija. Nikog od njih mi ne kapacitiramo da svaku liniju u Statutu usvoji inače ćemo se mi naljutiti. Ne, uradite šta hoćete, unesite svoje uslove, usaglasite se, to je sada vaša stvar. Izvoli.

Jakob Finci: Samo mala replika. Upravo je to opasnost. Kad oni kažu 'vi ste to završili i hvala vam. E sada ćemo mi to adaptirati onako kako je nama prihvatljivo'. I naprave tako da za Inicijativu za REKOM bude apsolutno neprihvatljivo, i da onda Inicijativa za REKOM bude ta koja je protiv REKOM-a. To se već desilo. Kada je bilo pitanje formiranja Komisije u Bosni i Hercegovini, Predsjedništvo je odmah reklo: „Nema problema. Mi ćemo dati članove Komisije”. Što će reći 'ja ću imati svog čovjeka koji će tamo biti. Ti tamo radi, neka ide nama u korist. Čim je šta protiv nas, ti zaustavi'. Naravno, to smo odbili. Bilo je ideja da Generalni sekretar Ujedinjenih nacija imenuje članove Komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini, da bi onda iz kabineta Generalnog sekretara bilo rečeno: „Znate, ja sam prenio sve ovo što ima u Bosni i Hercegovini na OHR i mogao bi to Visoki predstavnik da imenuje”, što smo mi odbili. Pa smo onda rekli ne. Treba parlamentarna Skupština to da napravi. Ima kompletna procedura u nacrtu Zakona. Ali upravo je to opasnost kad vam ti koji klimaju glavom kažu 'što da ne', jer je Inicijativa takva kao što je bila ona 2002. godine – jeste li za istinu i pomirenje. Ne može niko reći da je protiv istine. Koliko god da je neko zatucan u lijevu ili desnu stranu neće da kaže 'Ja sam protiv pomirenja'. Svi su za pomirenje. Ali za pomirenje na moj način. Ima i onog što je pomenula Nataša – 'ja se nisam ni sa kim svađao, ja se nemam s kim miriti. Šta se ja imam miriti, ja se nisam ni sa kim svađao. To što su se oni tamo svađali, šta me briga'. Međutim, ta opasnost je golema. I zbog toga, prilikom serviranja cijele ideje (treba je sveobuhvatno napraviti), reći 'ili ćeš ovako ili nemoj nikako'. Nisam siguran da će predstavnik Bosne i Hercegovine sjesti za sto za kojim sjedi predstavnik Kosova. Sigurno će jednog dana, po svim uzusima, Srbija priznati Kosovo, i to će biti jednog ponedjeljka. Kad Srbija prizna Kosovo u ponedjeljak, Bosna i Hercegovina će ga priznati sljedećeg petka, da pokažemo Srbima da smo

mi bolji Srbi od njih. Barem onaj dio Bosne i Hercegovine koji se tako deklariraju. I zbog toga je ta opasnost postojeća.

Zdravko Grebo: Sasvim je u redu. Ja sam se i nadao da će rasprava krenuti tim pravcem. Da budem sasvim jasan, ponovo očekujem da će svi ljudi koji su vrijedno radili na ovome, mislim i na Dinu i na Dženanu i, naravno, prvenstveno na Natašu, dati dodatna objašnjenja i informacije. U vezi s ovim o čemu je Jaki govorio – naravno da mi imamo neki bottom line, s obrazom i etikom. Ali još jednom ponavljam, mi u ovom kapacitetu ne možemo ništa učiniti. Prigovori koje smo do sada dobijali, Nataša će me ispraviti ako griješim, jesu na član. 14. To je Josipović prvi smislio. Odnosno, ne on nego njegovi pravni savjetnici, a vidim da je i Ivanov dobar učenik, on je copy/paste uradio. Tvrde da se ovim članom miješamo u kompetencije pravosudnih organa država. Prvo, ja mislim da to nije tačno. Mislim, ta interpretacija nije tačna. Ali i da je tačna, mi ne možemo formirati međudržavnu komisiju. Ako ta Inicijativa krene u nekom pravcu koji je nama idejno, moralno, kako god, neprihvatljiv, naravno da nas niko ne može prisiliti da to prihvatimo. Reći ćemo im 'to nije ono što smo mi od vas tražili. Mi smo uradili ogroman posao umjesto vas'. Pa skoro da je izlizano – istina, pomirenje i tako dalje – mi smo učinili svoj dio posla. Ako vam je stalo do mirnog života, ako vam se to sviđa ili ne sviđa, onda je na vama – uzmi ili ostavi. Govorio si o šefovima kabineta, ja sam bio nespretn. Kad smo mi predlagali, nismo predlagali šefove kabineta da odlučuju, nego bi ti ljudi koji su zabrinuti kosmičkim pitanjima, mislim na predsjednike, zadužili nekoga da obavi tehnički posao. U tom smislu sam govorio o šefovima kabineta. Dobro, hajde, ja opet trošim vrijeme. Zagovarači – prvo Dženana, pa Dino, pa ti. Izvolite.

Zoran Pajić: Ja imam proceduralnu intervenciju. Hvala. Mislim da je ideja sazivanja okruglog stola mnogo šira od razgovora o REKOM-u. Ne bi bilo dobro da potrošimo vrijeme i napor samo na REKOM, tim prije što pretpostavljam da dio prisutnih nije ni upoznat definitivno sa tim procesom zagovaranja za REKOM. Samo da se nadovežem na ovo što su Zdravko i Jaki govorili. Znači, u svijetu je vrlo malo iskustava o načinima prelaska nekog projekta ili inicijative iz nevladinog u državni sektor. To je problem u kom se mi sada nalazimo. Taj vakum uvijek postoji. Inicijativa za REKOM je došla do određenog nivoa koji je zatvorio čitav taj projekat i sada – šta dalje. Dobro je da je organizovana, i kako bih rekao, ustaljena scena nevladinih organizacija u regionu, i tu nema povratka. Mislim da je REKOM učinio veliki doprinos. Međutim, kako sada prisiliti državne faktore da nešto

kažu o tom REKOM-u. Ja smatram da na ovom nivou demokratije u regionu ipak postoji njihova obaveza da se očituju. Ne da prihvate, mislim da je to daleko nego da se očituju. Mi to tražimo, zagovarači u ime Inicijative to traže, prema tome, niko ne bi smio da se ogлуši. Treba jednostavno da kaže 'ideja je manjkava' ili 'ideja je sjajna' i onda ulazimo u taj proces operacionalizacije ideje, prenošenje na državni nivo. Mislim da je ovo što je Jaki pomenuo stvarno velika dilema – šta raditi ako države kao suvereni subjekti u ovome svemu kažu 'ja bih prihvatio tu ideju o REKOM-u, ali onako, možda četiri petine. Ona peta petina mi se ne sviđa'. Tu Inicijativa za REKOM treba da zadrži ulogu kontrolora, jer su nevladine organizacije uvijek kontrolori, grupe za pritisak. Prema tome, REKOM treba da sačuva ulogu, što bi se na engleskom reklo watchdog, da prati u kojoj mjeri države istinski prihvataju tu Inicijativu, a u kojoj mjeri žele da je kompromituju i prilagode svojim interesima. Moramo toga biti svjesni, o tome govorim. Hvala.

Dino Mustafić: Hvala profesoru Pajiću. Predlažem da se sada fokusiramo na razlog zbog kog smo se ovdje sastali. O ovome možemo diskutovati. Nije sazvana konferencija o tome kako će se izvršiti transfer iz nevladinog sektora u državni. To je druga tema. Dakle, da se vratimo na neke od ovih teza koje smo čuli, koje ste dobili u prilogu. Dženana se javila za riječ.

Dženana Karup Druško: Ja sam se upravo htjela vratiti na temu, da ne opterećujemo prisutne tehničkim procedurama vezanim za REKOM. Slušajući uvodničare i gospodina Fincija, sjetila sam se da sam prošle godine u ovo vrijeme bila u Haškom tribunalu, upravo na jednom okruglom stolu na kom se govorilo o ulozi medija u procesima suočavanja s prošlošću kroz njihovo izvještavanje. Pokušala bih, najkraće što budem mogla, da objasnim kakva je, po meni, uloga akademske i umjetničke zajednice, odnosno svih intelektualaca u procesu pomirenja, i koja je njihova odgovornost. Na tom skupu sam rekla (ja sam inače vrlo otvorena osoba) da počesto imam probleme kada izvještavam, zbog toga što sam rođena i odrasla u Foči, gdje su u Drugom svjetskom ratu počinjeni strašni zločini. Rasla sam sa narativnom historijom koju su mi prenosili otac i ostali članovi porodice. U ovom ratu, nažalost, imam vlastito iskustvo, kako kroz događaje koji su se desili u Foči, tako kroz opsadu Sarajeva, jer sam cijeli rat bila u opsjednutom Sarajevu. Rekla sam da počesto pribjegavam taktici skrivanja iza haških presuda, zato što svi stalno na svim seminarima insistiraju – objektivno, objektivno, objektivno, objektivno. Međutim, dvadeset godina nakon rata shvatila sam da nema objektivnosti u izvještavanju o ratnim zločinima,

pogotovo kod nekoga kao što sam ja, i da zaista nije loše ako u svoje izvještavanje unesem emocije, zato što je to nešto što se desilo u mojoj zemlji i mom narodu. U tom trenutku se javila jedna djevojka koja je Poljakinja, okrenula se i, iskreno rečeno, dosta bahato i bezobrazno je rekla: “Ti uopšte ne treba da pišeš o ratnim zločinima koji su se desili u Bosni i Hercegovini“, na šta sam ja još bezobraznije odgovorila: “Da li treba da čekamo da dođu takvi kao što si ti, pa da pišu o tome?” Sad bih se samo vratila na jedno drugo iskustvo od prije možda mjesec dana. Radila sam intervju sa gospođom koja se zove Ruth Kluger, ženom koja je preživjela Aušvic i još dva logora. Moram priznati da se ni ne sjećam kad me je zadnji put neko tako fascinirao, jer žena je, nakon toga što je preživjela, emigrirala odmah u Ameriku, izgradila život i zaista se dokazala u svemu. Međutim, meni je bilo fascinantno što je ona prvi put o svojim iskustvima progovorila tek nakon 30 godina. Pitala sam je šta je potaknulo na to. Ona ni sada ne voli da priča o svom iskustvu, čak ni u dugom intervjuu nisam uspjela onako novinarski da je provociram da kaže nešto, da kaže bilo šta o svojim emocijama u vrijeme dok je bila u Aušvicu. Rekla mi je da je povratak u Njemačku potakao da počne o tome govoriti. Ona je inače rođena u Beču, otac joj je bio ljekar. Rekla je da joj je porodica bila potpuno integrirana u bečko društvo, uopšte nije imala nacionalni identitet i, u stvari, sva ta dešavanja i fašizam natjerali su je da postane svjesna toga da je Jevrejka. Dakle, prvi put je progovorila kad se vratila u Njemačku i kad je upoznala ljude koji su njena generacija, Njemce koji su znali puno o Aušvicu, koji su razumijevali šta se desilo. Tada je dobila želju da napiše knjigu, da objasni njima šta se njoj desilo. I knjiga je napisana na njemačkom jeziku, iako je ona većinu života provela u Americi, gdje je postala profesorica. U filmu koji je snimljen o njoj ima scena u kojoj promovira svoju knjigu u Beču. Ruth dolazi u prepunu salu u kojoj je Bečlije dočekuju ovacijama. Sjeda za sto, mislim da je tu bio i gradonačelnik Beča, i prisutni je dočekuju riječima kako su sretni što se nakon toliko godina vratila u svoj rodni grad koji joj je toliko zla nanio i koji je bio toliko nepravedan prema njoj. Taj intervju je bio vrlo ličan. Moram priznati, poslije kad sam čitala taj intervju, nisam mogla suspregnuti u sebi potrebu da u njenim iskustvima tražim odgovore koji bi meni mogli pomoći, i koji bi nama mogli pomoći ovdje u vezi s pitanjem kako da se suočimo sa prošlošću. Pitala sam je kako se osjećala u tom trenutku. Ruth mi je rekla da je njoj bilo normalno što ju je Beč tako dočekao, jer zaboga, svi znaju šta se desilo Jevrejima u Beču, ali da ona nikada ne može zaboraviti to što se desilo. Nisam mogla da ne napravim usporedbu sa onim kako se ja osjećam i kako mene dočekuju ljudi kada se vratim u svoju Foču, i 1996. i 1998. i 2000. i 2010. i 2012. godine. Ja nisam

direktna žrtva, zato što sam rat provela u Sarajevu, ali sam zbog toga što se desilo ostala bez svoje prošlosti. Ja nemam više svoj roditeljski dom. Moje dijete nema kuću nane i djeda gdje može ići i rasti sa nekim svojim, kako bih rekla, prirodnim identitetom, jer je on jednostavno izbrisan. Moja ulica u Foči zove se Svetosavska, škola u koju sam išla više ne postoji. Na tom mjestu se pravi ogromni hram Svetom Savi za koji u Republici Srpskoj s ponosom ističu da će biti najveći na Balkanu. Dakle, identitet Bošnjaka u Foči je potpuno izbrisan. Tamo nema bošnjačkog djeteta da ide u školu. Tamo dvadeset godina nije rođeno bošnjačko dijete. Ovo govorim zato što mislim da su problemi u društvu u Bosni i Hercegovini vrlo, vrlo, vrlo kompleksni, da su podjele toliko duboke da ih mi, nažalost, nismo svjesni. Iskreno rečeno, Dino Mustafić, moj dragi prijatelj, natjerao me da ovako govorim. Uopće ne sumnjam u dobre namjere Dine Mustafića, on je neko koga ja jako volim, poštujem ga i profesionalno i lično. Međutim, na tom skupu o Haškom tribunalu, kada je vidio reakcije predstavnika udruženja žrtava, Dino je bio šokiran. Ja sam mu rekla: „Pa Dino, to je normalno, to je nešto što ja znam godinama”. Dino to ne zna. Dino nema lično iskustvo s te strane, jer je imao sreću da živi u gradu u kome su njegovi roditelji, dakle da živi u svome gradu. U njegovom govoru pominju se pomirenje, oprost, istina, pravda. To su sve teške riječi koje bih rado podržala, ali nažalost, bojim se da nam je društvo podijeljeno, uopšte ne vidim spremnost za to, sem kod deset posto nas u Sarajevu i u Banjaluci, koji smo čak spremni za jedan sto sjesti, gledati jedni druge u oči i razgovarati. Godinama nakon rata, možda griješim, ali to je zaista moje lično iskustvo, kao novinar koji puno piše o ratnim zločinima, dolazim u situaciju da me se etiketira: pod broj jedan – kao Bošnjakinju, pod broj dva – kao nekog ko dolazi iz Sarajeva. Uz te dvije etikete nema teorije da budem neko ko može pisati objektivno. To govorim o ljudima koji dolaze sa strane. Cvijeta se smije, pardon, Florens. Kad je Florens došla u Sarajevo dvadeset godina nakon opsade, pa napala, s pravom, Bila Klintonu i ostale, svi su reagirali. Ja kao lokalni novinar to pišem godinama i to je u mojoj sredini normalno, nema nikakvih reakcija sa strane. Dakle, bojim se da smo mi nesvjesno, preteška će biti riječ, getoizirani. Ne mogu da ne govorim sad o tom iskustvu Bošnjaka, ma koliko Nataša ili bilo ko drugi reagirao. Dakle, uz to što ne mogu biti objektivna, zadnjih godina nas se počelo optuživati (nažalost, moram tako govoriti na osnovu svojih evropskih i regionalnih iskustava) da to što smo bili žrtve na neki način sada pokušavamo zloupotrijebiti kako bismo dobili raznorazna priznanja. Banaliziram, od toga da Bosna i Hercegovina ima privilegiju za ulazak u Evropsku uniju pa nadalje. Međutim, malo ko ulazi u dubinu tog problema i frustracija koje ljudi nose u sebi. I sad se vraćamo na Haški

tribunal. Haški tribunal je zaista imao presude kojima je dokazao činjenice o stravičnim zločinima koji su počinjeni. Međutim, s druge strane, iste te presude u regionu nisu prihvaćene. Mi i dalje godinama nakon rata imamo činjenicu da i Beograd i Podgorica i Banja Luka negiraju te presude. Niko ih ne prihvata. Sada imamo situaciju o kojoj je gospodin Pajić govorio, presude Haradinaju i Gotovini oko kojih je podignuta neviđena prašina u regionu. Iskreno rečeno, ja sam, gledajući Hrvate, bila neko ko im zavidi. Sada govorim iz čisto ljudskog ugla. Hrvati su bili napadnuti u sklopu projekta Velika Srbija, trebalo je da se Kninska krajina priključi Republici Srpskoj i Srbiji. Hrvati su oslobodili svoju teritoriju, Hag je priznao da su imali legalnu akciju Oluju, da su vodili odbrambeni rat. Dakle, vrlo je jasno ko je agresor, ko je žrtva, i Hrvatska ode u Evropsku uniju. Imamo potpuno identičnu situaciju s Kosovom. Haradinaj nije bio dio zločinačkog poduhvata. Kosovo je vodilo odbrambeni rat. Kakav je rat vodila Bosna i Hercegovina? Imamo sada postupke u Hagu u kojima se sudi Karadžiću i Mladiću, gdje je zločinački poduhvat u kom su obuhvaćeni vojni i politički rukovodnici iz Beograda. Imamo hercegovačku grupu koju je Finci pominjao, gdje je obuhvaćen zločinački plan sa političkim i vojnim rukovodstvom iz Hrvatske, ali gdje su tu dokazi da su učestvovali u ratu na teritoriji Bosne i Hercegovine? Dakle, sve ovo, nažalost, meni liči na nešto što će se opet prelomiti preko Bosne i Hercegovine, koja jeste bila najveća žrtva i ima najviše žrtava i gdje je najviše zločina počinjeno, gdje je sve razrušeno i gdje mi danas zbog toga svega imamo duboko podijeljeno društvo. I upravo zbog politike Zagreba i Beograda mi danas imamo probleme u Bosni i Hercegovini. Onog trenutka kada Zagreb i Beograd prihvate svoju odgovornost mi ćemo biti u situaciji da razgovaramo u Bosni i Hercegovini. Pošto je to očigledno utopija, nama je REKOM jedino što imamo i što nema alternative, i nešto u šta sam ja zaista ušla. Kada bismo se sad vratili nazad, ne bih imala toliko snage i energije da uložim u REKOM. Ali REKOM je jedini koji bar daje nadu da će se ponuditi neki odgovori za ono što se desilo. Niko drugi ne daje nikakvu nadu. Dakle, čak ni presude Haškog tribunala. Presude su utvrdile sudske činjenice, donesene su presude. Ali nama treba nešto što može biti opće prihvaćeno sa svih strana granice, od Hrvatske do Kosova i mislim da je to jedini put da počnemo sa suočavanjem sa prošlošću. Moram na kraju citirati Srđu Popovića, koji je u zadnjem intervjuu u *Danima* rekao: „Proces suočavanja sa prošlošću na ovim prostorima je propao. Bilo je pokušaja, ali se pokazalo da je on definitivno propao”. Izvinjavam se ako sam malo duže govorila.

Dino Mustafić: Hvala, Dženana. Ko će sljedeći da se javi za razgovor, diskusiju? Ja bih samo želio da kažem zašto nisam tako pesimističan kao Dženana i profesor Grebo. Dolazim iz jedne zajednice u kojoj se razgovara u svijetu emocija. Možda iz pravnog diskursa riječi istina, pravda i pomirenje, nažalost, mogu biti izlizane, ali ja na to ne pristajem. Kada se to izgovori u umjetničkom svijetu, u umjetničkom diskursu, kada to kažu odgovorni ljudi itekako ima težinu. Te riječi možda zvuče kao velike, ali mislim da su nam one neophodne, jer mi te riječi uopšte ne koristimo. Kada ste vi čuli u javnom diskursu Bosne i Hercegovine da je iko otvorio temu pomirenja? Nikada niko. Niko to nije spomenuo. Uopšte. I ja mislim da Inicijativa za REKOM ni jednog trenutka ne kaže da to pomirenje ide na uštrb historijskih fakata, činjenica, relativizacije i tako dalje. Upravo je REKOM inicijativa koja je tome otpor. Želim da kažem nešto i u vezi sa nacionalnim komisijama. Ja sam veliki protivnik nacionalnih komisija za istinu i pomirenje. Mislim da one, iz perspektive Bosne i Hercegovine, nemaju nikakvu šansu za uspjeh. Upravo zbog kompleksnosti, jer su u Bosni i Hercegovini ratovala postrojbe, jedinice drugih armija, drugih država, drugih vojnih formacija. Ovdje su strani državljani činili zločine i osuđivani su za ono što su činili, tako da je teško, nekorektno i neetično sad to prebaciti na odgovornost bosansko-hercegovačkih naroda i nevladinog sektora. Mislim da u ovako podijeljenoj zemlji kakva je Bosna i Hercegovina, naše institucije nemaju kapacitet za takvu jednu inicijativu i komisiju. I zato mislim da ova intencija ka pomirenju može biti isključivo regionalna, a ne nacionalna. Vidim da su se javile pojedine kolege za riječ. Ima nešto što je vrlo bitno iz bosansko-hercegovačke perspektive, koliko god nekoga uznemiravalo ovo što ću ja sad reći – mi ovdje često imamo potrebu da u javnom prostoru razlikujemo žrtve, kao da su neke žrtve imale veće pravo da umru, da budu ubijene i zaboravljene, od onih drugih žrtava. Ako neko iz sjećanja želi isključiti jedne ili druge žrtve, on nikada neće biti u pravu ni sa jednog stanovišta, ni moralnog, ni etičkog, ni istorijskog, nikada. Zato mislim da izjednačavanje žrtava ne znači izjednačavati razloge koji su izazvali njihovu smrt. Mislim da je to vrlo bitno kada govorimo o platformi pomirenja. I mislim da je to savjesno suočavanje sa prošlošću i, u tom smislu, mislim da je Zoran bio u pravu, kada je na početku uvodne riječi govorio o toj tranzicionoj pravdi kao jednom prostoru kojem mi možemo skinuti okove prošlosti i otvoriti dimenziju budućnosti. Nijednoga trenutka, a pogotovo u Bosni i Hercegovini, to ne znači stvari gurnuti pod tepih, sakriti ih, falsifikovati i relativizirati. Još uvijek postoje u ovoj zemlji ljudi koji znaju šta znači kada se kaže istina. Kad se kaže pravda i pomirenje u ovom kontekstu o kom mi sada govorimo, zna se šta to znači. Ja lično ne pristajem

na to da su to izlizani ili otrcani pojmovi. Za mene su izlizani pojmovi implementacija i neki drugi koji su ušli u naš privatni diskurs koji je jeziv. Uostalom, samo slušajte vijesti i dnevnike bosanskohercegovačkih javnih emitera, pa ćete vidjeti koliko se to puta upotrijebi. Izvolite. Prvi ste digli ruku. Ja vas molim, jer se snima, da se predstavite.

Miloš Šolaja: Ja sam Miloš Šolaja, dolazim sa Fakulteta političkih nauka u Banjaluci. Iskreno rečeno, da studenti nisu organizovali ovaj okrugli sto, pitanje je da li bih došao. Isto kao što imamo potrebu da se mirimo u nekakvim suštinskim istorijskim odnosima, tako imamo i razloge da učestvujemo u zajedničkim projektima. Doći iz Banjaluke po ovakvom vremenu znači krenuti juče u pet i stići večeras. I nisam jedini, a neki nisu ni došli. Prvo bih skrenuo pažnju na to da, u samom startu, gledajući listu učesnika, vidim da mnogi nisu došli, i ja se zaista osjećam potcijenjenim, pa iskreno i uvrijeđenim, jer nema svrhe onda ni ta lista ni sve drugo, jer je bio motiv da se ovdje pojavimo. Ali kad sam već tu, prije svega, uz svaku podršku ovakvim aktivnostima, pa i ovoj o kojoj bih imao neke negativne refleksije, uz svaku podršku, kao i oni političari koji su to dali deklarativno, jer nisu imali izlaza, a bez želje da nešto postignu, ja zaista moram napomenuti nekoliko stvari. Ja, prije svega, mislim da ovdje ne treba da miješamo pomirenje i REKOM. REKOM je dio pomirenja. Potpisao sam, dao podršku, nastaviću da dajem podršku, ali nemojte očekivati da svi radimo u REKOM-u. REKOM ima svoje institucije. Mi ćemo se izjašnjavati kroz javno mnjenje ili drugačije o tome da li se slažemo ili ne slažemo. Mene malo čudi što se stalno vodimo time da li su nas primili predsjednici. Predsjednici u parlamentarnim sistemima nisu moć. Oni su reklama i propaganda, možda i moralna podrška – s tim se slažem. Ako piše u opredjeljenjima REKOM-a da time treba da se bave političke elite, ja nisam dio tog establišmenta, odmah da se razumijemo, mislim da treba da dođemo u parlament i, potpuno podržavam doktora Pajića, – hajte da se izjasnimo, hoćemo li ili nećemo. Ako hoćemo, kako ćemo. Ako nećemo, kako ćemo. Kad govorimo o samoj priči o pomirenju, prvo, meni to ne treba. Ja saradujem kao predstavnik fakulteta s nekim ljudima, ne svima. Na kraju krajeva, saradujem u svojoj oblasti. Vrlo dobro saradujem i u oblastima Tink Tenk nevladinih organizacija, sa institucijama i pojedincima iz Sarajeva. I iz tog izvlačim jedan zaključak – kod nas je problem što se mi na individualnom nivou svi slažemo. Nemamo mi problema. Ako ćete da kažem jedan poseban primjer. Mogu da odem usred Srebrenice, popnem se u kafani na sto i vičem 'Ja sam Srbin' i neće mi se ništa desiti, tvrdim. Problem je kad se zabijemo u svoje kolektivitete. Mi imamo kolektivnu

svijest, mi imamo kolektivno razmišljanje i naš politički sistem je postavljen na kolektivitetu. Da uporedimo nakratko Haški sa Nirnberškim tribunalom. Tamo su pobjednici sudili nekima u redovima poraženih. Ovdje međunarodna zajednica sudi trojici poraženih i onda između njih miješa konce. Znači, nije isto. Svi su u Bosni i Hercegovini istovremeno i pobjednici i poraženi, kako im kada treba. Znači, mi istorijski nismo došli do tačke u kojoj se možemo na određeni način razumjeti. I to vidimo svaki dan. Vidimo, prije svega, u parlamentarnoj Skupštini i u čitavom političkom sistemu napravljenom po američkom principu *power sharing*. Zatvaramo se u nacionalne institucije, a dogovaramo se na vrhu elita. Pa zato kažemo 'Ajmo onda s tim pomirenjem i pravdom u vrh elita, da vidimo šta će oni'. Ja vam tvrdim da se obični ljudi sasvim sigurno razumiju. Mislim da je doktor Pajić dobro rekao – Haški tribunal je sa zadnjim presudama, bez obzira kako ih neko tumači u ovom smislu postpravnih mehanizama, zabio glogov kolac i u REKOM i u ovaj proces, ako razumijemo izreku. Ako danas, evo čitam sada, tužilac Haškog tribunala kaže: „Haški tribunal nije pokazao pravednost”, s kojim mi to povjerenjem prilazimo Haškom tribunalu. To je ta ključna riječ – povjerenje. To pravnički znači, nisam baš pravnik, ja sam politikolog, ali *contradictio in adjecto*, što bi rekli kod nas – kadija te tuži, kadija ti sudi, pa onda kadija kaže da onaj drugi kadija nije bio dobar i da nije pravedan. S povjerenjem mislim da je završeno, bar za duže vrijeme. Mi ovdje jedni prema drugima treba da osjećamo povjerenje, a ja vam tvrdim, a izlazi najviše iz političkih elita, tog povjerenja nema. I onda se to prenosi na kolektivitete. Sve je lijepo dok smo, Sulejmane, zajedno u kafani. To je problem. Ja se, iskreno rečeno, ne bavim ovim. Nisam ekspert ni iz ljudskih prava ni iz prava, ja se bavim međunarodnim odnosima i bezbednošću. U ponedjeljak ću biti s kolegom Denisom Hadžovićem na zajedničom panelu o pitanjima bezbjednosti na OSC-u , i mi nemamo problem. I vjerujte, prema Denisu Hadžoviću osjećam povjerenje. Kada god treba nešto da mi uradi, pomogne, nađe se pri ruci, on je tu. Kada ja njemu trebam, ja sam tu. Znači, kako da izgradimo povjerenje? I povjerenje u sve sisteme? Gospodin Pajić kaže da smatra da je proces sada u rukama postpravnih mehanizama tranzicijske pravde, ja to shvatam samo kao inicijalnu kapislu. Šta su pravni, a šta su postpravni, volio bih to razjašnjenje. Postpravni mogu biti i pravni i ne moraju biti pravni. Dženana, uz sva uvažavanja, mislim da su neke ocjene zaista malo drugačije nego što su službene. Gotovini je rečeno da nije kriv. Ali nije rečeno da nije bilo zločina.

Dženana Karup Druško: Nisam rekla da nije bilo zločina.

Miloš Šolaja: Rečeno je da je haška presuda dokazala napad na Hrvatsku. Na kraju krajeva, nećemo o tome. Ta individualizacija prava u Haškom tribunalu koja se pretvara u pravne principe i u istoriju. Istorijska pravda je vrlo nelogična i, da budem iskren, predstavlja zaista ogroman prostor za manipulaciju. Moram reći da sada dolazimo u jedan novi ambijent, jer vjerujte, sa srpske strane povjerenja u hašku pravdu više nema, što je, na kraju krajeva, potvrdio i Brammertz. Evo, citiraću i šta je rekao. Rekao je: „Zločini su dokazani, samo nisu presuđeni”. Znači, stiglo je vrijeme za odstrel. Možete da ubijete, ali ne morate da budete osuđeni. Nije bitno u kojoj naciji, da li u individualnom pravu. A uvodi se novi pravni princip, novi pravni mehanizam, novi pravni model u kojem treba da kažemo dobro, puz i pike, sad ćemo zaboraviti, ništa više ne važi. Kada govorimo o povjerenju koje, recimo, Srbi koji su izašli iz Hrvatske treba da steknu prema državi Hrvatskoj i da se vrate, ja vjerujte ne vidim... Ali mi moramo time da se bavimo. Moramo da se bavimo elementarnim pretpostavkama povjerenja i moramo da se institucionalno uokvirimo u to ko će čime da se bavi. Ja sam iznio ovo, shvatite kao prijedlog. Ja podržavam plemeniti cilj REKOM-a koji je dijalog, svi se mi ovdje slažemo, to je dobro, to je lijepo što smo pokrenuli. Srešćemo se na narednom projektu. Pa od projekta do projekta. Nemam namjeru da se institucionalno ovim bavim. Želim samo da, i kao predstavnik akademske zajednice, a isto tako i kao čovjek koji radi s mladim ljudima i zna šta misle (vjerujte da znam šta misle i sigurno ne misle isto u svim sredinama) o problematičnom pitanju kako da vjeruju jedni drugima. Znači, to su stvari na kojima moramo da radimo, ali kako. Ja sada iznosim još jedan prijedlog – da napravimo konkretne agende i osmislimo aktivnosti. Ovo je od plenuma do plenuma. Mi treba da, ovo me malo podsjeća na jedan, ovaj, malo drugačiji rječnik iz nekog ideološkog vremena – dragi drugovi, mi treba to i to. Treba da vidimo ko je taj koji će da uvede povjerenje. Šta da se uradi i gdje? A kad govorimo, simbolički govorimo Banjaluka i Sarajevo. Pa onda, ako hoćemo neki primjer, onda ćemo reći neko manje mjesto, Prijedor, pa Doboj, pa Zenica, pa Tuzla. Razgovor s ljudima. Ovdje tvrdim da nema nikog s kim ja ne mogu da sjednem. Ali šta će oni iz ruralne sredine? Da li oni možda imaju potrebu i za pomirenjem i za povjerenjem i istinom? Ja sam razgovarao prije dva mjeseca sa Thabom Mbekijem, sa crnačke strane Komisije za istinu i pomirenje iz Južne Afrike. I gospodin Finci je rekao da su i oni kasnije vidjeli da nisu otišli dalje od Pretorije. Tu i tamo. A u ovoj zemlji ne žive samo intelektualci, ne živi samo akademska zajednica, ne žive samo umjetnici. Živi običan narod koji mora da vjeruje u ono što mu se nudi i kao

sistem i kao poredak. Vjerujte, ogromna većina ne vjeruje. I takva su tri kolektiviteta, uvažavajući manjine koje imaju svoj poseban problem, koje takođe ne vjeruju. U tom smislu, ja bih htio da malo pokrenemo neke stvari, da razmišljamo na drugačiji način. Lijepo je što smo se sastali. Ako tu završava, onda bolje da ni to nismo. Hvala.

Dino Mustafić: Hvala lijepa. Predlažem da saslušamo još dva govornika, pa da napravimo pauzu, pa ćemo se onda vratiti poslije toga. Jesmo malo prošli vrijeme. Izvolite vi, pa Ljubica Ostojić. Samo se predstavite, molim vas, zbog snimanja.

Zlatiborka Popov Momčilović: Poštovanje. Drago mi je da sam ovdje. Ja se zovem Zlatiborka Popov Momčilović, radim na fakultetu Istočno Sarajevo.

Dino Mustafić: Molim vas, samo malo glasnije.

Zlatiborka Popov Momčilović: Ne čujete me ništa.

Dino Mustafić: Samo glasnije govorite.

Zlatiborka Popov Momčilović: Poštovanje. Ja sam Zlatiborka Popov Momčilović. Radim na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo. Također sam i aktivistica u civilnom društvu. Imam samo jednu zamjerku. Ja sam mislila da će fokus biti na ulozi akademske zajednice i umjetnika, kulturnih djelatnika u procesu pomirenja. Mi smo opet malo otišli u pravni aspekt i u pravni formalizam. Tema je, kao što znamo, složena. Ovo su suprotne priče, kontraverze za debatu mir vs pravda i tako dalje, i tako dalje. Što je rekao Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau), u zatvoru je mirno. Ljudi ne idu rado u zatvor. To je samo moj komentar na prvu tezu. Ja sam samo htjela reći da smo radili istraživanje o izgradnji pomirenja u Bosni i Hercegovini u saradnji sa Univerzitetom u Edinburgu – *Project on Religion and Ethnicity in the Making of War and Peace*. To trogodišnje istraživanje ulazi u svoju drugu fazu, gdje ćemo pored upitnika kvantitativne metodologije, koristiti i dubinske intervjuje i fokus grupe. Podijeliću s vama rezultate u pet rečenica, pošto mislim da oni mogu biti korisni, a i zanimljivi za razmatranje. Ali mene više zanima, pošto poštujem svakog učesnika i učesnicu, neki vaš feedback na ove rezultate. Evo onog što smo mi pitali građanke i građane: koji su akteri važni za izgradnju pomirenja i povjerenja na nivou cijele zemlje? Najviše vjere se polaže u obrazovne institucije, nastavnike i

nastavnice i u ljude koji se ne smatraju nacionalistima, znači koji nisu nacionalisti. Potom, daleko veće povjerenje ima se u doprinos žena nego muškaraca u procesima pomirenja i izgradnji povjerenja, vjerovatno zbog činjenice da žene nisu započele ovaj rat, jer je u Bosni i Hercegovini bilo manje od tri posto žena u parlamentu i što žene imaju veću empatiju prema svojim bližnjima i prema potrebama drugih. Pošto radim u centru koji se bavi istraživanjem religije, meni je takođe bilo zanimljivo da su građanke i građani imali povjerenje u doprinos vjerskih lidera, ali samo na lokalnom nivou. Vjerovatno što je riječ o sveštenicima i pastorima s kojima se oni sreću svakodnevno, dok onu vjersku vrhušku uglavnom vide samo na televiziji i ne vide da ona može dati neki značajan doprinos. Ono što mene malo zabrinjava jeste da je najveće nepovjerenje pokazano u doprinos organizacija koje zastupaju žrtve. A na dnu su novinari i novinarke i političari i političarke. Znači, političari su najnegativnije ocijenjeni u ovom našem istraživanju. Ali mene brine upravo to što nema povjerenja u organizacije koje zastupaju žrtve. Eto, ja sam samo htjela da podelim ove rezultate sa vama, pošto se radi o konkretnim podacima. Čini mi se da smo otišli na priču široku kao od Načertanija Garašanina pa do ne znam čega, što smatram da nije cilj ovoga čime se bavimo. Takođe, ja saradujem sa divnim mladim ljudima koji su uključeni u REKOM u Srbiji, kao što je, na primer, Nikola Knežević, s kojim sam skoro zajedno bila u Sarajevu na konferenciji Fondacije Konrad Adenaur Stiftung *Religija i politika u ratu i miru*. Koliko je zapravo doprinos njih kao mladih teologa značajan u REKOM-u i uopšte ovoj Inicijativi. Takođe, molila bih uvaženu gospođu Kandić feedback po pitanju ideje REKOM-a. Da li ideja REKOM-a znači utvrđivanje forenzičke istine u smislu toliko i toliko je ljudi ubijeno, toliko i toliko ljudi je nastradalo, proterano, toliko žena silovano? Da li je nama cilj utvrđivanje te forenzičke istine ili ćemo ići do interpretacije, pa se to može zloupotrebiti kao u primjeru koji je uvaženi gospodin Jakob Finci pomenuo – Komisije koja je na kraju služila da se opravda ideologija stranke? To mene zanima. Da li je glavna misija REKOM-a utvrđivanje forenzičkih činjenica?

Dino Mustafić: Dobro. Hvala vam. Odgovorićemo na to pitanje poslije pauze. Ljubica Ostojić, pa pauza od pola sata.

Ljubica Ostojić: Imam potrebu i ja nešto da kažem. Nisam nikakav znalac, politolog, pravnik i tako to. Mislim da nemam, odmah da vam kažem, nikakvo rješenje ovog svega. Naprosto sam čovjek koji živi u svemu tome i promatra. Možda imam neku manju distancu, jer ne učestvujem, manje–više već duže vremena u ovim zbivanjima. Potpisala sam mnoge i mnoge peticije

i pričala mnogo i mnogo i nekako sam prestala s tim. Ne vidim da je bilo nekih rezultata. Dakle, ovako, mi koji to promatramo vidimo i znamo da se ne šuti o svemu tome, dapače. Vidimo da postoje analize rata i porata, uzroka i posljedica, trauma, mogućnosti pomirbe i oprosta i one grozne riječi – suživota. Mi smo, inače, živjeli ranije, i ja bih da živim i dalje, dokle treba, a da suživim nešto ne bih, ne slažem se s tim. Imamo na te teme ekspertize eksperata iz zemlje i inozemstva. Pa i u širim i vrlo apstraktnim kontekstima. Napisane su historije, istorije i povjesti tih bolesti *par excellanse* ili suprotno, dapače, uspostavljene dijagnoze, pa i više dijagnoza. Određene su i moguće terapije, ali uz obavezne konsultacije sa liječnikom, jer bi kontraindikacije mogle biti pogubne. I sve to imamo, i sve to traje i sve to biva, ali proces pomirenja i oprosta nekako nikako da krene istinski. Formalno da, ali i to mi djeluje apstraktno u velikoj mjeri, jer ja nikako, uz najbolju volju, ne mogu da zamislim ovoga Josipovića ili Tadića kako pucaju u ljude, ubijaju ih i muče, a onda se ispričavaju u ime države i naroda i slično. A onaj ko je ubojica i mučitelj, neće naći svoju žrtvu ili žrtve i ispričati se. I da se ispriča, što bi to značilo i da li bi to bilo djelotvorno? Dakle, nikako ne znamo kako, gdje i kome se ispričati na pravi način. Što se umjetnosti tiče, napisano je dosta knjiga, možda i previše, na te teme. Napravljeno je dobrih filmova i predstava, takođe. Urađeno vrlo kvalitetnih likovnih djela na tu temu i tako dalje, i tako dalje. Dakle, na temu: da se rat nikad više ne ponovi. Ništa ja ne vidim, osim da stojimo u mjestu i da nekom veoma, veoma sve to odgovara. Možda djeluje da ja nešto mistificiram, jer ne govorim ko, šta, kako, a i ne znam, pravo da vam kažem. **Ali da je to činjenica, jeste.** Sad se uveliko priča o popisu stanovništva, koliko Bošnjaka, koliko Hrvata, koliko Srba, a koliko i ostalih. Pa onda ko govori bosanski, hrvatski, srpski i ostale jezike i tako dalje. Ne znam šta ćemo time dobiti. Umjesto da radimo ankete i da radimo s mladim ljudima, kao što Zoran reče, sa generacijama koje bi trebale nešto da naprave, koje to žele, koje to moraju, i koje moraju nastaviti živjeti, i moraju nastaviti biti, i oprostiti ono što nisu sami uradili i krenuti skupa, jer moraju živjeti. Mislim da bi bilo daleko uputnije da vidimo ko su im uzori, šta to ti mladi ljudi zapravo misle, kakvo je njihovo viđenje budućnosti i sadašnjosti. To nije samo apatija mladih ljudi, Dino, kao što si ti konstatirao u svojoj predstavi. Postoji tu i agresivnost u velikoj mjeri, posve neartikulirana. To treba, čini mi se, vidjeti. Držim da bi to bilo prilično porazno i da bi se trebalo na tu stranu okrenuti i raditi. Tu bi možda bilo rezultata pomirenja i nekakvog oprosta i nekakvog daljeg života, jer je to nužno i jer je to prirodno. Ne znam. Mogu pričati koliko god hoćete. Imala sam potrebu da progovorim. Kažem, nisam stručnjak, ne mogu dati nikakav odgovor. Ja ga i ne vidim,

nažalost. Bila bih vrlo sretna da ga sad ovdje mogu iznijeti i reći – to je to. Ali došla sam ovdje da čujem one koji to možda znaju. Hvala.

Dino Mustafić: Hvala vam. Sada je 12.15. Znači, pola sata pauze, do 15 do 1. Tačno pola sata.

(pauza)

Dino Mustafić: Hajde polako da krenemo. Kolege daju neke izjave za medije. Ja ću vas zamoliti da se u ovom drugom dijelu debate malo fokusiramo. Nažalost, uvodne diskusije su bile otišle u smjeru razgovora o REKOM-u. Naravno, REKOM je samo jedan od elemenata onoga o čemu govorimo. Nas, prije svega, zanima da čujemo mišljenja, da otvorimo dijalog o senzibiliranosti umjetničke i akademske zajednice u procesu pomirenja. Tim prije što imamo dojam da je u tom smislu umjetnička zajednica mnogo angažovanija i aktivnija, a da je veliki dio akademske zajednice po tom pitanju vrlo pasivan, da ne kažem oportun. Mislim da je njihova šutnja kupljena, skoro pa nikako nećete vidjeti niti kolumne, niti tekstove, niti reakcije uvaženih eksperata, profesora, onih koji bi trebalo da reaguju u javnom diskursu na svaki jezik mržnje, na bilo kakve oblike diskriminacije, a toga su naši javni prostori prenatrpani. Evo sad sam razmjenio off the record nekolike rečenice o tome sa kolegama iz Banjaluke. Tako da bih ja volio da pokušamo da otvorimo raspravu na temu: u kojem kapacitetu, kojom metodom, koji su načini u kojima bi akademska i umjetnička zajednica u simbiozi mogle formirati javno mnjenje koje će početi proces pomirenja. Evo, to je razlog zbog kog smo se mi danas okupili. Već imam najavljenju dvojicu govornika. Saša Madacki, pa kolega iz Banjaluke. Izvoli, Saša.

Saša Madacki: Hvala, Dino. Ja vidim da je problem akademske zajednice već u samom pluralitetu na kojem pokušavam insistirati. Akademska zajednica kao totalitet ne postoji. Ja mislim da je to zbir bar 69 partikulariteta koji se pokušavaju svesti kao akademska zajednica. Ona je nekad izgovor i za šutnju i za skrivanje, iz prostog razloga što se mi svi krećemo. Uzmimo za primjer Univerzitet u Sarajevu koji ima 50.000 studanata i 3.500 nastavnika i saradnika. To je isto kao kad neko kaže da evropska politika prema Bosni i Hercegovini ne postoji. Ali postoji španska politika prema Bosni i Hercegovini, njemačka politika prema Bosni i Hercegovini, turska politika prema Bosni i Hercegovini. Tako je i na Akademiji. Dakle, Univerzitet u suštini pati od kolektiviteta, od te

kolektivne svijesti. Mislim da je veliki problem u nepostojanju onoga što bi se zvalo pravom interdisciplinarnošću univerziteta. Recimo, na Pravnom fakultetu učimo studente da misle u jednom diskursu i oni ne izlaze iz njega. Na književnosti imate pogled u prošlost. Mi živimo negdje u XIX stoljeću, čitajući, ne kontekstualizirajući ono što se događa danas. Možda je jedini eksces u tom smislu Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, gdje, recimo, na studiju ljudskih prava imate upisane ljude koji završavaju kako društvene, tako i humanističke znanosti, pa imate i studente Likovne akademije. Evo sad je upisana zadnja generacija studenata Likovne akademije, Muzičke akademije i jezika i književnosti, zatim historičara, sociologa i pravnika. Kada posmatramo tu generaciju, recimo kad se sretnu – to su izolirane grupice, ne više po etničkom ključu, nego su izolirane u svoje habitate kao pravničke zajednice, historičarske zajednice... I tek kroz taj studij oni zapravo postaju svjesni ovog problema o kojem ti, Dino, govoriš. To nije samo priča unutar jedne struke. Da bismo razumjeli kompletan fenomen, moramo se otvoriti prema drugim iskustvima. Integracija umjetnosti na ovim studijama može otvoriti ovaj diskurs u najpunijem smislu i dati ono što bi se zvalo kritička teorija i kritički diskurs. Ovdje je i moj cijenjeni kolega Bosto, pa će me ispraviti ako napravim neku grešku, neće mi zamjeriti. Nama je na Univerzitetu potrebna jedna vrsta franfurtske škole. Dakle, nama treba otvaranje i kritičko preispitivanje. Za sada imamo samo franfurtsku viršlu, nemamo franfurtsku školu. Zatvoreni smo. Čak i ako nekad pišemo, u većini slučajeva pišemo metajezikom koji nije razumljiv ljudima. Nastojimo biti što pametniji, krijući se iza velikih riječi, fraza i floskula. Pišemo tako da nas ne razumiju. Studenti ne stupaju u interakciju, nema te vrste dijaloga. Često je to na Univerzitetu, ja se ne smijem igrati s procentima, ali mogu reći da je bar 80 i 90 posto eks katedri gdje nema dijaloga, nema razmjene. Mi ne znamo stavove ljudi. Isto tako je problem što se evaulacija rada nastavnika svodi na lajk, dislajk, fin je, nije fin, pušta me, ne pušta me, ima fine ocjene. Mi nikad nismo uradili kritičku ocjenu toga šta se dešava u učionicama na Univerzitetu, šta se predaje na Univerzitetu. Dakle, mi praktično ne znamo kako ko predaje, koji je to sadržaj koji prenosimo tim generacijama. Bio je primjer o aprathejdu u školama. Neko kaže da je to samo politika. Soros fondacija finansirala je seriju istraživanja *Čemu učimo našu djecu*, zadnja studija je bila *Kako učimo našu djecu*. Dakle, fokusirali smo se na nastavne planove i programe u školama, osnovnim i srednjim. Međutim, nikad niko nije uradio to za Univerzitet. Zadnju studiju, koja se ticala Univerziteta i krize na Univerzitetu, uradio je kolega Bodo Weber. Iza toga kritičkog propitivanja šta se to predaje, kako se predaje na Univerzitetu, koji su to sadržaji koji se

prenose novim generacijama, nikada nije zaživjelo kritičko preispitivanje. To je zapravo problem s kojim se Univerzitet suočava. Ja i dalje vjerujem da smo, nažalost, koliko god mi pričali o modelu ala bolonjez, koji nam je serviran vrlo hladan sa starim špagetima, dobili zapravo servirane vrlo stare špagete ala bolonjez i to opet u kuli od slonovače. Dakle, Univerzitet je ponovo kula od slonovače. Mislim da nije otvoren.

Dino Mustafić: Hvala. Izvolite. Samo pritisnite dugme.

Vlade Simović: Vlade Simović, politikolog. Osvrnuo bih se prije svega na drugu tačku. Pretpostavljam da je gospođa Kandić pisala ovaj dio. Osvrnuo bih se na tri ponuđena detalja koja mogu da utiču na izgradnju trajnog mira. Prije nego što nešto kažem o tome, rekao bih nešto o fenomenu koji se, čini mi se, dovoljno ne poznaje, ni u javnosti, a vidim ni na ovom skupu, a to je pitanje podijeljenih društava. Znaite, priroda podijeljenih društava je takva da ono živi u kolektivitetu. Jednostavno je nemoguće negirati kolektivitete i podijeljenost, a očekivati da možemo da izgradimo neku nadnacionalnu priču, ako prije svega ne priznate da smo apsolutno podijeljeni. E sada, o te tri polazne osnove: u podijeljenim društvima svaki kolektivitet ima svoje viđenje, ako govorim o Bosni i Hercegovini kao podijeljenom društvu, postoje tri viđenja Bosne i Hercegovine. Ovdje postoje tri civilna društva. Ovdje postoje tri partijska sistema. Ovdje postoje tri navijačke scene. Ovdje postoje, bukvalno, tri sportska identiteta i tako dalje. Nezahvalno je u svemu tome negirati apsolutno, podvući crtu i reći 'to ne postoji, to nije činjenica'. Hajde da vidimo sad nešto što prevazilazi te partikularizme, pa ćemo sa procesom odozgo da riješimo taj prostor odozdo. Nikada se prostor odozgo ne može rješavati ako se u potpunosti ne promjeni odozdo, iz te donje perspektive. Gospodin Dino Mustafić govorio je o fenomenu kulturnog pamćenja i kulturnog sjećanja. Kod nas postoji tradicija kulturnog pamćenja kao nečega što se prenosi usmenim putem. Činjenica je da se više vjeruje tom načinu prenošenja kulturnog sjećanja i kulturnog pamćenja nego institucionalnom. Čini mi se ipak da se naše političke elite ponašaju po onom starom pravilu – onaj ko oblikuje diskurs ima i moć. One su ugradile u školski sistem, koji je ovakav kakav jeste, jedan nivo shvatanja istorije, shvatanja prošlosti, shvatanja pravde, slobode, jednakosti, bilo kog od ovih velikih temeljnih fenomena. Upravo taj institucionalni model koji su oni izgradili percipiraju i naši studenti i đaci. Ne bih se složio sa kolegom da su fakulteti nekakav zverinjak u kom se indoktrinišu mladi ljudi. Čini mi se da su fakulteti još uvijek jedina koliko-toliko u javnosti autonomna sredina. Na fakultetima još uvijek možete da čujete različite stavove različitih profesora

i asistenata. Mislim da je ipak malo netačno da su fakulteti dobar primjer kako može da se promijeni stvar. Ovdje vidim da se govori o javnom izvinjenju. Apsolutno sam za taj mehanizam Vilija Branta (Willy Brandt) i mislim da je koristan bilo kakav državnički istup sa bilo koje od strana u regionu. Ne bih nikad posmatrao ovaj region izdvojeno, odnosno, njegove države, on se mora posmatrati u širem kontekstu. To je inače pitanje kontekstualizacije cijelog ovog problema. Ja mislim da je ključni problem ogromnog broja autora, pogotovo onih koji dolaze iz akademske zajednice, što nisu dosljedno kontekstualni. Kada je riječ o ovom regionu, mislim da bilo koje izvinjenje koje je došlo sa neke strane jeste korak ka pomirenju. Šta može da uradi jedna nevladina organizacija, šta može da uradi sistem nevladinih organizacija, to definitivno nije ono što je pokušao REKOM, a to je da ubjeđujete predsjednike država. Oni imaju argumentovan odgovor i mislim da su potpuno u pravu kad kažu da je to miješanje u pravni sistem. No, međutim, da bi se iznutra promijenio pravni sistem tih država, mora se promijeniti, prije svega, obrazovni sistem, javnost i tako dalje. REKOM i slične organizacije mogu da urade ove dvije stvari: reviziju školskih udžbenika i komisije za istinu. Mislim da sistem nevladinih organizacija itekako može da utiče na formiranje komisije koja bi identifikovala šta je to u školskim udžbenicima što je problematično, da sugerišu na konkretnim slučajevima i da se prave akcije civilnog društva upravo prema konkretnim slučajevima oko toga šta je sporno u nekom od udžbenika. Tu može da se uradi nešto konkretno, kao i kod komisija za istinu koje zapravo i moraju da budu vaninstitucionalne. Ne možemo zaista očekivati u jednom sistemu podijeljenih država i podijeljenih društava da se ide na ovaj način. Kolegica Dženana je govorila u jednom vrlo emotivnom izlaganju, koji ja razumijem kao posljedicu rata i konflikta u kojem je sudjelovala na ovaj ili onaj način. Ali ako ne postoji i ta objektivnost u novinarstvu, onda se temeljno razgrađuje ono što bi pokušavali ovdje da izgradimo. I naravno, složio bih se sa kolegom Šolajom da je posljednja presuda i Haradinaju i dvojici hrvatskih generala umnogome ugrozila cijeli ovaj proces za koji se zalaže REKOM. To je slanje negativne poruke na isti način na koji je slanje pozitivne poruke, recimo, izvinjenje nekoga od predsjednika za zločine svoga kolektiviteta. Hvala.

Dino Mustafić: Evo, javio se Saša, vjerovatno replika, dalje Nataša. Upali mikrofon.

Saša Madacki: Nisam iskoristio termin 'zvjerinjak za indoktrinaciju'. Želim samo podvući da mi ne znamo šta se dešava iza zatvorenih vrata u

slušaonicama Univerziteta. Dakle, mi ne znamo šta se dešava. Isto tako kratko oko objektivnosti i neutralnosti. Ja sumnjam da u društvenim i humanističkim naukama objektivnosti nema, *per definitionem*, niti je može biti. A mi možemo samo biti profesionalni. To da, evo, mene su naučili na mom fakultetu, ako si *homo sapiens*, onda si *homo politicus*, ako si *homo politicus*, onda nisi neutralan. Dakle, uvijek možeš imati stav, ali biti profesionalan, da, ali objektivan i neutralan, ne.

Dino Mustafić: Hvala. Nataša, izvoli.

Nataša Kandić: Ja bih da pokušamo da razgovaramo u okviru teme, a to je uloga akademske i umetničke zajednice. Pokušala bih da kažem šta ja očekujem od akademske i umetničke zajednice. Dobar povod za to dao mi je i Vlade Simović iz Banjaluke, govoreći o tome šta nevladine organizacije mogu da urade. Nije nam to tema, ali je značajno reći da nevladine organizacije ne mogu da urade ono što može da uradi akademska ili umetnička zajednica. Nvladine organizacije ne mogu da formiraju komisiju, ne treba da budu promoteri niti zagovarači formiranja nekog vaninstitucionalnog tela koji bi se bavio, da kažem, ozbiljnim rešavanjem podeljenog društva. Nemaju nevladine organizacije ili civilno društvo potencijal da to urade. Mi možemo da uradimo nešto drugo, i već je dosta na tom planu urađeno. Tako da treba svakoga posmatrati iz ugla kapaciteta, gledati šta može neko da uradi. Znači, u okviru civilnog društva postoje neke organizacije za ljudska prava koje svojim delatnostima jako pomažu, podstiču i doprinose onome što su obaveze država: imenovanju, dokumentovanju žrtava ratova, žrtava ratnih zločina. Evo, za dve nedelje u Sarajevu će biti prva prezentacija knjige *Bosanska knjiga mrtvih*, koja se sastoji od četiri knjige. Tu je 95.000 imena. Naravno, ni organizacija koja je pravila ne kaže da je sve one koji su izgubili život uspela da identifikuje i da pronade svih sto posto. Ali ako nedostaje dva, tri posto, to je super. Takvog odnosa prema žrtvama rata nema u svetu. Niko nije uradio to što je urađeno na ovim prostorima. S druge strane, postoji *Kosovska knjiga pamćenja*. Izašao je prvi tom, predstoje još tri. U toku je dokumentovanje žrtava rata u Hrvatskoj. I konačno, dolazimo do imena onih 130.000 žrtava rata koliko ih po proceni više nezavisnih izvora ima. To je, zapravo, najznačajnije. Nema nijednog primera nigde u svetu, ni posle sporazuma o rešavanju novih odnosa u društvima aparthejda niti u postkonfliktnim društvima da je neko tako nešto uradio. Možda će najpotpunija biti *Kosovska knjiga pamćenja*, zato što ona, osim imena, ima i narativ – kratke životne priče koje govore o okolnostima u kojima su izgubljeni životi. Dalje od toga civilno društvo i

nevladine organizacije ne mogu. Ne mogu da zamene države i ne treba, čini mi se, ići u tom pravcu. Akademska zajednica može više. Akademska zajednica ili, kako kaže Saša Madacki, akademske zajednice, one mogu i njihova obaveza jeste da utvrde naučne činjenice. Problem je u tome što na ovim prostorima nikada nije bilo naučnih, a uvek je bilo političkih činjenica. Ali ne treba da gubimo nadu da je to moguće. Ako mi utvrdimo ove, da kažem, životne, forenzičke činjenice, što je bilo pitanje profesorke iz Istočnog Sarajeva, onda ima šanse i za naučne činjenice koje po redu dolaze posle sudskih. U svemu tome očekujemo da odgovore mnogo preciznije da akademska zajednica, tačnije, ona može da ih da. Akademske zajednice više nego civilna društva mogu odgovoriti na ključno pitanje koje ima veze s ovim. Kažete da treba da pođemo od podeljenih društava. Ali u kom pravcu poći? Da kažemo 'mi priznajemo, to je naša sadašnjost i naša budućnost'. Ne, zato u ovim kontraverzama, temama, ima jedno sjajno pitanje – da li je uvek moguć zajednički narativ o prošlosti o kom postoji zvanični konsenzus nekada suprotstavljenih strana? Da li je to imperativ bez koga nema pomirenja i na kojem treba insistirati odmah posle mirovnog sporazuma, ili treba poći od postojanja različitih viđenja prošlosti, te istovremeno podsticati suprotstavljene strane da rade na približavanju tih različitih viđenja? Jedino na taj način dolazi do početka nekih uslova za javni dijalog, za javnu debatu. Prema tome, da se ostavimo tih naših političkih floskula. Ili kad kažete 'ove dve presude su zadale ne znam šta pomirenju'. Ma nemaju veze s tim. Kao što vi govorite u političkom tonu, tako i svi drugi govore u političkom tonu. I niko ne govori na nivou jedne pravne argumentacije. Potpuno je različita presuda Gotovini od presude Haradinaju. Presuda Haradinaju je zasnovana na dokazima koji su izvedeni pred Sudom. Prema tome, pročitajmo svi to. Drugo je presuda hrvatskom generalima, ali ih ne treba posmatrati tako kako vi kažete. I sudije su rekle da je otvoreno polje za raspravu o pravnim argumentima i pravnim razlozima ili nepravnim razlozima, ali da ne stavljamo to u ovaj kontekst o kome mi govorimo. Očekujem od akademskih zajednica da više ne stoje na distanci od onoga što se događa, ili da ne učestvuju u nekim institucionalnim raspravama koje ne daju, da kažem, prostora za raspravu koja nas može dovesti do nekog pomeranja napred. Nama je pomeranje u pozitivnom smislu neophodno. Ja lično mislim da nam je neophodno kao vazduh. I da prestanemo da stalno govorimo u negativnom tonu sa negativnom energijom. Potrebno nam je da vidimo kako ćemo da približimo ta naša različita stanovišta. Pođimo od toga da slušamo jedni druge i da poštujemo različita stanovišta. Dopala nam se ili ne dopala, različita su. Niko ne može da menja pojedinačne istine. Čak i da se formira REKOM ili neko drugo vansudsko telo, niko neće menjati pojedinačne

istine. Nemoguće je. Svako ima svoju istinu onoga što se dogodilo, ali forenzičke činjenice smanjuju taj prostor za laži, manipulacije i falsifikate. To je minimum, a istovremeno i maksimum od koga možemo da pođemo i koji nas onda može voditi ka poverenju. E, tu vidim ulogu akademske zajednice. A što se tiče umetničke zajednice, ona je već živa i prisutna u tome. Danas, slušajući predstavnicu delegacije Evropske komisije, bila sam u iskušenju tog trenutka da joj ponese Dininu predstavu i da je stavim tamo. Ona je čitala nešto što mislim da prethodno nije ni pročitala niti razumela. Nema pojma o čemu govori. Ona se lepo spakovala i otišla. Dinina predstava govori o njima i o nama, i u tom smislu mislim da je odlična. Meni se to jako dopalo. Činilo mi se dragocenim sinoć da vidim gde smo mi u stvari, i kako smo viđeni, i kako sebe vidimo. To je dobra slika koja može da nam pomogne oko toga šta dalje i kako dalje. Zato da kažem da je i ova naša rasprava o REKOM-u jedan od načina koji može da nam pomogne, zato što ide po tom putu koji čine forenzičke činjenice i koji može da nam pomogne u sužavanju prostora za laži, falsifikate i manipulacije. Eto, ja toliko. I ne mislim da sada treba da vodimo neku raspravu o REKOM-u. Mnogo nam je značajnije pitanje kako ćemo da pridobijemo akademske zajednice da preuzmu svoj deo obaveze u odnosu na narative, na približavanje tih različitih viđenja prošlosti.

Zdravko Grebo: Dobro. Po običaju, hvala Nataši. Ali hajde da pokušamo da se organizujemo. Ako sam dobro shvatio, razlog našeg današnjeg okupljanja nije samo REKOM nego dubinska rasprava o onome što smo dobili kao predložak o konceptu pravde i pomirenja. REKOM za REKOM, mi za sebe. Neki ljudi koje smo ovdje pozvali, čuli smo, navijaju za REKOM, neki nisu za REKOM. Dakle, da ne brkamo dvije stvari. Današnja rasprava nije o REKOM-u. O REKOM-u smo obavili hiljadu i jednu raspravu. Svako od nas je rekao šta hoće. Ja se izvinjavam, pošto stvarno ne vidim dobro, da li je koleginica iz Istočnog Sarajeva još tu? Vi ste pitali da li se radi o forenzičnom utvrđivanju dokaza ili se radi o forenzičnoj istini. Ma potpuno je svejedno. Moj lični odgovor i razlog zašto sam ovdje je na dva nivoa. Odgovor na vaše prvo pitanje – naravno da se radi o forenzičnoj istini. Da se radi o utvrđivanju činjenične istine o svakom poginulom čovjeku. Mi nismo ni grobari ni statističari, u Statutu REKOM-a još uvijek piše da se radi i o opisu okolnosti pod kojima su ljudi izgubili živote. Ponovo, to nije odgovor na vaše pitanje. Mi hoćemo, mislim, ja hoću, jedino mogu govoriti u svoje ime, da se dok sam živ utvrde činjenice, utvrde brojke, da nikada više pozivanjem na Jasenovac ne bude 70.000 ili 700.000. Dok vas gledam mislim da sam najstariji u ovoj sali, vi ćete

doživjeti da se za vašeg života to desi. Evo, sad ne govorim ni o agresijama, ni o genocidima. Dakle, da se utvrde činjenične istine i naravno, da se utvrde okolnosti pod kojima su ti ljudi izgubili živote. Nakon našeg posla ostaje ogroman zadatak za historičare, političare i ostale – ko je prvi počeo, zašto je počeo, zašto je sve to bilo. Ja u to, kao ni vi, uopšte ne sumnjam. Imam vlastito mišljenje, ali ga ne unosim u svoj angažman ovdje. Hajdemo pokušati da jednom, ako je to moguće na ovom veselom Balkanu, utvrdimo istinu koja je činjenična. A o tome kakve su interpretacije početka i ishoda sukoba neka odlučuju drugi ljudi. Ja ću i u tome učestvovati. Ali u ovom kapacitetu neću. Dakle, da ne bude nesporazuma, vi ste pitali za forenzičku istinu. Možda je to najbolja definicija. Hajdemo utvrditi svaku mrtvu, ne znam što sam morbidan ovako, svaku mrtvu glavu, svaku nestalu osobu, svaku raseljenu osobu, svaku silovanu osobu. Što se nas tiče, kao što je rekao moj mlađi kolega, u toj misiji mi nemamo alternativu. Bez obzira što nas ljudi mrze i što misle da treba euforično da slave Gotovinu i Markača, ili što Vučić ide u Savjet bezbjednosti i govori drugu stvar; to nije naša zadaća. Ja lično o svemu tome imam mišljenje, ali nikad neću da ga kažem javno. U ovom našem poslu, važno je, ako je moguće, da za vrijeme koje je pred nama utvrdimo činjeničnu istinu, i ništa više. Potpuno mi je svejedno šta će biti s Prlićem, potpuno mi je svejedno šta je bilo s Gotovinom, potpuno mi je svejedno šta je bilo s Haradinajem. Istorija i povjest će pokazati. Još čekamo veseljake Mladića i Karadžića, vidjećemo kad će nam oni doći. Sad na kraju hoću da kažem, ponovo zloupotrebljavajući vrijeme, da smo danas mislili da ne pričamo o REKOM-u, makar sam ja tako shvatio. REKOM je za REKOM. Naravno, REKOM je sastavni dio priče, ali je priča o tome koji je to koncept pravde, pa ponovo, šta je pravda i pomirenje, šta je pravda i mir, šta je istina i pravda i tako dalje. Sve ostalo ostaje za ljude koji još uvijek misle da se tome treba posvetiti. A ja mislim da dio ljudi misli da je to prevara i laž. Izbor je potpuno slobodan. Idemo dalje., Zarije, pa Florens, pa Iavor.

Vlade Simović: Ja se slažem u potpunosti da je jedina mogućnost da dobijemo činjenice naučno dokazivanje ko je silovan, ko je ubijen, gdje, kako, kad i šta. Morate biti nevjerovatno nedosljedna i pokvarena osoba, pa govoriti o istini i pravdi, a ne prihvatiti te dobijene činjenice. Sad se postavlja pitanje kako doći do njih. Ja vidim rješenje u dva načina. Jedan je da REKOM dobije nekakav ogroman novac sa strane, pa da to sam sprovede. Drugi način je da to prihvate vlade, pa da taj proces sprovedu same. Mislim da ova druga varijanta umnogome pada u vodu, kao i ova prva. Ovdje smo svi apsolutno zainteresovani da na osnovu forenzičkih

zaključaka dobijemo činjenice sa kojima bi suočili i javnost i političke elite i zločince, kao i žrtve. Ja mislim da smo u potpunosti svi solidarni i saglasni da želimo činjenice, ali se sada postavlja tehničko pitanje kako ih sprovesti, kako tehnički to izvesti, a to je suština cijele priče.

Zarije Seizović: Zahvaljujem. Dobar dan svima. Prisustvovao sam prije jedno mjesec dana skupu o Haškom tribunalu u hotelu *Holidej Inn*, gdje je govorio uvaženi Dino Mustafić. Njegov govor je bio u manjini ili čak i jedini kome niko ništa nije mogao spočitati ni sa jedne, ni sa druge, ni sa treće strane, ni sa ove strane koja se zove ostali. Dakle, to je bio jedan sjajan, zaista sjajan govor, i ovom prilikom želim da mu čestitam na izboru riječi. Dakle, vokabular mu je bio rekao bih, onako tribunalistički, onako kako bi Tribunal trebalo da ustanovi istinu. To mi je poslužilo kao šlagvort. Ja ću govoriti o tri stvari: o kolektivnom identitetu, tranzicijskoj pravdi i o istini i pravdi, inspiriran ovim što nam je napisano u kontraverzama. Sve sam napisao, pošto sam pravnik. Potruđiću se da ne zloupotrebljavam vrijeme, da odmah krenem i što prije završim. Moj problem je što za dvadeset godina, koliko se bavim međunarodnim pravom i ratnim zločinima, nisam mogao da dokučim otkud te nacionalne afilijacije, odnosno kolektivni identitet. Zbog čega je on toliko jak? I zašto se recentne presude Haškog tribunala tako doživljavaju? Recimo, presuda Gotovini i Markaču u Hrvatskoj se doživljava kao 'nismo krivi', kao da je oslobođena Hrvatska. Zatim usklik jednog visoko pozicioniranog političara iz Bosne i Hercegovine, koji je rekao da je ponosan zbog toga što je Hrvat. Dozvolite mi da se pozovem na izjavu jednog Irca čije ime, nažalost, nisam zapamtio, koji kaže da je biti ponosan na nešto što si postao *by accidentally of born*, odnosno, po rođenju, isto kao biti ponosan na genetsku predisponiranost na maligna oboljenja jetre ili gušterače. Biti toliko ponosan na nešto u što nisi uložio apsolutno ništa je ravno besmislici. Termin samorefleksije sam našao u ovome što smo nazvali *kontraverze za debatu*. Mislim da samorefleksija postoji, ali je iskrivljena. Svako ima tu samorefleksiju, sva tri kolektiviteta u Bosni i Hercegovini. Međutim, ona nije zasnovana na činjenicama, nije zasnovana na realitetu. Dakle, ili ne postoji ili nije realna. Učestvujem u jednom projektu koji je realizirao Helsinški odbor za ljudska prava iz Republike Srpske zajedno sa norveškom finansijskom pomoći U projektu se pokušava na mala vrata, po mom mišljenju opravdano, uvesti tranzicijska pravda kao dio nekog predmeta usilabus tog predmeta ili čak kao zaseban predmet. Mislim da je tranzicijskoj pravdi, kao još jednom reperu iz ovih kontraverzi za debatu, prijeko potrebno da joj se otvore vrata Univerziteta na bilo koji način. Nadalje, zapisivao sam, Saša Madacki se zapitao šta se predaje na

univerzitetima. Nasuprot prosijavanju kadrova među srednjoškolskim profesorima koji polažu metodiku, pedagogiju, didaktiku, andragogiju, na fakultetu je dovoljno da doktorirate, da vas izaberu za docenta i da onda docirate. Šta se dešava iza zatvorenih vrata učionica? Svi znamo da zajednički narativ jednostavno ne postoji u recentnim dešavanjima u regionu, da su, nažalost, mnoge diplome do doktorskih titula stečene upravo 'krivotvorenjem istorije', jer su pripadnost određenoj političkoj opciji i pisanje uhu vladajućeg političkog establišmenta ugodnih stvari dovele do etabliranja tog znanstvenika koji je vrlo usko tumačio recentnu povjest. Dozvolite mi da se još jednom osvrnem na konferenciju u hotelu *Holidej In*, gdje je Aleksandar Trifunović, urednik portala *Buka*, sjajno rekao da bi visoke delegacije Srbije i Hrvatske trebalo da se sastanu negdje sa samo jednom tačkom dnevnog reda – da se dogovore da li je Tribunal antihrvatski ili antisrpski. Po mom sudu, to je bila sjajna opservacija. Tribunal je, dakle, donio oslobađajuće presude Markaču i Gotovini na osnovu činjeničnog stanja koje je utvrđeno zbog pasivnog ili lošeg držanja Tužilaštva. Niko nije rekao da su Markač i Gotovina nevini za zločine koji su se evidentno desili. Preciznije, nisu se desili, oni su izvršeni, ali Tužilaštvo nije tražilo nikakav alternativni vid odgovornosti za pomenutu dvojicu i Sudu nije ostalo ništa, pošto nije bilo na snazi istražno načelo, osim da to konstantira oslobađajućom presudom od devetnaest stranica. Neko je brojao, iako je prvostepena presuda imala 1.300 stranica. Treći dio je, i brzo ću završiti, o istini i pravdi. Istina je pretpostavka pravde, ali je vjerovatno i pravda pretpostavka istine, ukoliko prihvatimo ono što utvrde sudovi na nacionalnoj ravni ili međunarodnom planu. Ono što nedostaje, osim razbijanja tog zacementiranog stava koji glasi 'Ponosan sam što sam pripadnik određene nacije' (to bi sociološki trebalo razbiti na univerzitetima, kroz tranzicionu pravdu, recimo), jeste takozvani *basic factual background*. To je engleska sintagma koju je malo teže prevesti na naš jezik, ali evo, ja sam je preveo za potrebe ovog skupa kao minimalan činjenični supstrat, a to je ono što bi bio odgovor kolegi koji sjedi sa lijeve strane (oprostite, nisam zapamtio prezime) na njegovo pitanje. Tehnički možemo izvesti ili prihvatiti istinu ukoliko se dogovorimo da prihvatimo ono što su rekli međunarodni tribunali, u ovom konkretnom slučaju Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju. Mi se možemo stoljećima sporiti oko toga da li je neka presuda glogov kolac ili nije. Ja mislim da u njemu sudije, naravno, uz određene političke pritiske kojih uvijek ima i u nacionalnom pravosuđu, čestito i časno rade svoj posao i hajdmo da taj *basic factual background*, minimalni činjenični supstrat bude ono što je utvrdio Haški tribunal. Hvala lijepo.

Dino Mustafić: Hvala. Jeste li vi, gospodine Finci, htjeli komentar ili repliku? Onda idemo: Florens, Iavor, Ermin, gospodin Finci, pa vi.

Florence Hartmann: Dobar dan. Ja se pitam da li smo došli do faze u kojoj ima puno pitanja koja je možda trebalo ranije postaviti, ali u nekom pozitivnom dahu, pa smo mislili da smo možda bili preoptimistični za neke stvari. Dino, ti si rekao da ovde političari ne pričaju o pomirenju. Vidimo da Evropska unija stalno o tome priča. Ali pomirenje ne treba ni spominjati, niti se ono može primenjivati dekretom. A Evropska unija na neki način radi po sistemu 'ja vam dam pare, vi dekretom i to je to'. To nije nikakvo rešenje. Zna se šta istina znači. E pa, nisam baš sigurna, odnosno, mislim da je to za debatu, mislim da u ovom trenutku treba pričati o tome, može i u okviru REKOM-a. Dok se ide dalje, treba biti mnogo otvoreniji i postavljati to pitanje. Možda sva ta pitanja o tome šta je istina predstavljaju više filozofski nego pravni aspekt. Nema konsenzusa oko definicije tranzicione pravde, što je Zoran spomenuo. Moramo podsetiti na to da nemamo iskustvo o suočavanju sa prošlošću i kontekst koji se sastoji od više država. To nikada nismo ni imali, uvek je bilo u jednom društvu, a to komplikuje stvari. Sprečavanje pomirenja je politika na ovom području, rat se nastavlja drugim sredstvima. I pomirenje se sprečava da bi se pokušalo dobiti ono što ratom nije dobijeno. Činjenice koje su do sada utvrđene u drugoj generaciji nemaju efekta, kao što smo ih imali posle Drugog svetskog rata. Znači, imamo malo komplikovaniju situaciju. Ne znači da se ne dešava odbacivanje ružne prošlosti prethodne generacije, ali dešavaće se i kasnije, u drugoj generaciji. Nismo u situaciji ni da budemo pozitivni usled zataškivanja prošlosti kojeg je bilo u nekim područjima, u Evropi posle Drugog svetskog rata ili u Jugoslaviji, ali nema efekta na drugu generaciju. I imamo još jedno pitanje koje je trebalo već dugo da se postavlja, koje se postavlja, ali nedovoljno, i koje su možda ove presude pomerile ka vrhu agende – Šta pravda donosi? Šta je pravda u stvari? Koje je ograničenje njenog dometa? Da li smo imali previše očekivanja? Da li nismo? Da li je dovoljno samo utvrditi i oceniti krivicu osoba koje su optužene? Govoriti samo delimično o činjenicama, koje su, naravno, u generalnom kontekstu ratne prošlosti. Nekad se na spisku zbog ekshumacija spominje broj od 250 ili 600 žrtava, pa onda Sud neće da zna, pa se usredsređuje samo na 10, 15, 30 žrtava koje se mogu povezivati direktno sa optuženim. To, naravno, ne zadovoljava ni javnost ni žrtve. Možda je to, ipak, dužnost sudstva. Da li samo utvrditi činjenice i stepen krivice optuženog? Da li je utvrđivanje činjenice ipak globalni kontekst, zato što ratni zločin nije krivični *serial killer*, nego je *serial killer* u jednom istorijskom kontekstu. Da li su delimični nacrt istorije i sudstvo

utvrdili da nam to daje jednu početnu građu za istoriju ili ne? Da li je utvrđivanje istine i činjenice šire od istine? I šta je istina? Koja je razlika između pravne istine i istine? Svakako znamo da se pomirenje ne može zadovoljiti samo utvrđivanjem krivice određenih optuženika, njihovom krivicom ili nekrivicom. Potrebno je šire utvrđivanje činjenica, tako da je preostao ogromni rad za REKOM i akademsku zajednicu. Ne treba odustati od svega. Ukazivalo se na to da ni Haški tribunal, ni lokalni sudovi nisu veliki deo uradili, da ima još više da se uradi nego što se očekivalo. Malo se komforno gledalo 'eto, oni tamo imaju sva sredstva i pare i načine da dobiju i dokumente i informacije, a sudovi ovde su podržavani sa'... Koliko miliona, zaboravila sam, a rečeno nam je danas. U stvari, suđenja za ratne zločine manje će doprineti celom procesu nego što smo očekivali. Volela bih dati neko upozorenje, ja se brinem, nevezano za to ko je oslobođen ili nije, zbog mešanja politike u sudstva. Ja sam o tome i pisala, i možemo uticati da toga bude manje. Imam osećaj da u fazi žalbenog postupka, koji utvrđuje definitivne presude, imamo političku volju da se pojednostavi istorija, kao da se time ohrabruje pomirenje. Znači, rekonfiguracija i deformacija istorije. Videli smo kako su u Crnoj Gori na krivičnom postupku vezanom za deportacije oslobodili neke ljude. Nije problem što su oslobodili te ljude, nego što negiraju da je postojalo bilo koje naređenje od bilo koje vlasti u Crnoj Gori za deportaciju. Logično, zašto bi optužili nekog milicionera kad bi ih to obavezalo da pitaju ko je naredio milicioneru da radi te deportacije. Tako da su to rešili na taj način. Nisu oslobođeni zato što su hteli njih osloboditi, nego državu. I ja imam osjećaj da će se i u Haškom tribunalu osloboditi sve države, tako da nećemo imati pravno obrazloženje i nećemo znati kako su se merile činjenice. Kako sada ući u sledeći proces kad su činjenice bitne da se gradi zajednička paralelna ili bar privremena istorija, na čemu da se baziramo ako su činjenice potpuno drugačije ocenjene od strane svakog sudije? To me samo dovodi do toga da mislim da je još uvek važan, i još važniji nego ranije, pristup dokumentaciji koju je skupio lokalni, međunarodni ili bilo koji sud, zato što ona nije samo pravna interpretacija. Ona je element za pisanje istorije, za pisanje o događajima u bivšoj Jugoslaviji. Videli smo da je jako sužena interpretacija koju može sud da ima, ne samo zato što može eventualno biti politički uticaj, nego zato što mora da odgovori na pitanje vezano za jednu određenu osobu odnosno optuženog, i da onda treba i regija u tom procesu što više da se uključi u rad, ali i dokumentacija. Mislim da pitanje pristupa arhivi treba još više postavljati. Zaključak je da se regija treba obratiti UN-u i reći 'vidite koliko je komplikovano, zato regija mora da ima pristup dokumentaciji koja je

služila za pravdu'. A ta dokumentacija treba da služi za nešto drugo van pravnih okvira ovde u regionu.

Dino Mustafić: Iavore, izvoli.

Iavor Rangelov: Ja sam Iavor Rangelov, radim u London School of Economics and Political Sciences. Hteo bih da podelim sa vama jednu priču. Nedavno sam bio na događaju u Londonu koji je okupio naučnike, ljude koji se bave političkim naukama, sociologe i istoričare. Pitanje je bilo šta su koreni porasta ekstremizma, radikalizma i ksenofobije u Zapadnoj Evropi. Postoji određena dubina u celoj Zapadnoj Evropi, sve je više i više političke mobilizacije među ekstremistima. Na primer, videli smo da je taj tip političke retorike u Francuskoj prilično mainstream. Bilo je veoma interesantno, jer je u jednom trenutku neko postavio pitanje zašto je javni diskurs u Zapadnoj Evropi toliko različit kad se radi o antisemitizmu i kada se radi o migracijama ili o islamu. To je pokrenulo veoma interesantnu debatu između istoričara, ljudi koji se bave političkim naukama, istoričara holokausta i onih koji proučavaju kolonijalizam. Bilo je interesantno videti kako oni objašnjavaju tu razliku. Istoričari holokausta su rekli da na početku, tokom prvih nekoliko decenija, nacionalne istorije nisu imale prostora za jevrejsko sećanje na holokaust. Na primer, u Francuskoj je postojao mit o ujedinjenoj Francuskoj u pokretu otpora koji se suprotstavio okupaciji. Ova idilična saga nije ostavljala prostora za jevrejsko sećanje na holokaust. I naravno, prateći umetnički i pravni procesi koji su pratili suđenja doveli su višijevsko nasleđe u fokus javnosti, što je akademike nateralo da ponovo razmisle i preispitaju šta je prihvatljiv narativ o Višiju u tom periodu. Onda su oni koji se bave pitanjima kolonijalizma rekli da su mnogi oblici mobilizacije ekstremnih identiteta na Zapadu direktno protiv bivših kolonijalnih subjekata, koji su sada građani: Alžirac musliman koji živi u Francuskoj, Pakistanac u Britaniji. Oni su imali interesantnu tezu o onom što je predupredilo slične istrage i procese bavljenja sa prošlošću, ono što zovu pronalazak dekolonijalizacije. Oni kažu: jednog dana smo se probudili i prigrlili dekolonijalizam i slobodu ovih država od naše kolonijalne vlade. To je značilo da ne moramo da razgovaramo o tome šta se dogodilo tokom tog perioda, da nismo morali da govorimo o rasizmu, o kršenjima ljudskih prava, o mučenjima u Alžiru. Mi smo prigrlili retoriku dekolonijalizma, izumeli smo je kao kolonijalna društva i političari, izumeli smo dekolonijalizaciju i na taj način nismo morali da se suočimo sa teškim pitanjima koje je nosio ovaj period. Na neki način, mi sad na Zapadu vidimo da nas naš neuspeh proganja, jer rasistički diskursi, ekstremni nacionalisti

koji se šire preko kontinenta, reprodukuju nasleđe sa kojim se nikada nismo na pravi način suočili i istražili ga. Sada razmišljam o tome koja je razlika između retorika pomirenja, i koja je opasnost od ponovog izumevanja pomirenja nasuprot očajničkom procesu bez kraja, umesto da se stvori narativ koji će prekinuti tu raspravu i sprečiti stvaranje novog pomirenja na Balkanu.

Dino Mustafić: Hvala, Iavor. Ermin.

Ermin Bravo: Ermin Bravo, ispred umjetničke zajednice. Zamolio bih vas da pogledate ovaj papir koji smo dobili nešto bih htio reći o tome kako to vizuelno izgleda. Mir, pravda, pravda, pomirenje. Sve je dovedeno u vezu jedno sa drugim terminološki; postavljena pitanja, razvijene rečenice. Samo, ima jedna riječ koja stoji sama, ne znam da li ste je primijetili: empatija. Sama, možda i slučajno, možda ne. S čim je dovesti u pitanje, kako je objasniti, šta o njoj reći, čemu je suprotstaviti? Prosto visi ovdje sama. Čini mi se da može biti ključna, iz pozicije umjetničke zajednice sigurno može. Meni je bilo terminološki značajno ono što je profesor politolog iz Banjaluke rekao. Zanimljivo mi je kako je terminološki koncipirana cijela rasprava – da se o svim ovim velikim riječima progovori, da se preispita šta je istina, šta je zapravo pravda, šta je pomirenje, šta znači jedno nasuprot drugog i kako jedno podrazumijeva drugo. Bilo mi je vrlo značajno čuti razliku između pomirenja i povjerenja o kojoj je govorio profesor. Mislim da je to vrlo važno. Neki se lanac postavlja: mir, da bismo došli do mira podrazumijeva se pravda, pa bismo došli do pravde. Kad se uspostavi pravda moguće je pomirenje, da bi došlo do pomirenja potrebno je povjerenje, a čini mi se da ispod svega toga suštinski stoji empatija. Šta je, kako je definisati, čini se da su to neke emocije, kako je zapravo institucionalizirati? I mir se može institucionalizirati kao i pravda kroz sudove, kao i pomirenje kroz Inicijativu REKOM-a. Radi se na tome da se sve ove stvari institucionaliziraju, da bi se došlo do neke organizacije koja će imati dovoljno jak kredibilitet da neka individua povjeruje u njene zaključke, da žrtva dođe do vlastitog mira sa samim sobom, da se njeni vlastiti duhovi slegnu, da bi došla do neke vrste katarze, pa do empatije, da shvati iz pozicije drugog sve to što je sama preživjela, da se može staviti u cipele drugog. Ne samo da shvati, nego i emotivno to da prihvati. Čini mi se da je to cilj svega ovoga: i cilj REKOM-a, i cilj svih ovih inicijativa. Čini mi se da umjetnička zajednica direktno dolazi do empatije, ne kroz cijeli ovaj lanac, nego najdirektnije moguće. I čini mi se da to jeste ključno i da je to jedina stvar koju je teško institucionalizirati. Mislim da postoje institucije za to, i

da je to umjetnost. Evo ja ću govoriti iz svoje pozicije: pozorište je institucionalizirana empatija. Daću vam samo jedan mali primjer. Neki dan smo igrali predstavu, zove se *Helverova noć*, tiče se pojave fašizma tridesetih godina u Njemačkoj, i jednog retardiranog mladića koji je drugačiji i zbog toga treba da bude smaknut. Dugo već igramo tu predstavu i prvi put se desilo da smo kolegica sa kojom igram, Mirjana Karanović, i ja izašli van poraženi. Cilj nam je da svaki put publiku uvučemo, da je ubijedimo u humanističku poruku te predstave. Sinoć je doveden prvi razred srednje škole. Jedna grupica tinejdžera smijala se tom momku na vrlo ružan način (mi glumci bar znamo osjetiti razliku u smijehu) da se stiče utisak da bi oni bili prvi koji bi ga likvidirali. Nismo uspjeli probuditi empatiju. Mi smo izašli. Nismo ih uspjeli uvući u priču, i izašli smo poraženi. Onda nam je jedna osoba iz publike s kojom smo razgovarali poslije rekla šta se zapravo desilo na predstavi. Jeste bila jedna grupica, prvi razred srednje škole. Jedan među njima, glavni huligan u raji, smijao se, pokretao druge, govorio bukvalno glasno: koji debil, pa neka, pa i treba, vrlo otvoreno. Desilo se na kraju, ali mi to nismo osjetili ni vidjeli, da su se smirili, jer se njemu nešto desilo i počeo je da plače, a drugi su ostali zbunjeni, pa su samo sjedili. I tako, njihov glavni badža u raji pustio suzu, a oni ne znaju šta bi s tim i kako da reaguju. Ne kažem idealistički da pozorište mijenja svijet, da smo mi promijenili tog čovjeka, da se njemu nešto desilo, možda je samo pogledao svijet iz pozicije drugog i drugačijeg.

Dino Mustafić: Hvala puno, Ermine. Izvolite vi. Jeste li se vi javili? Neko se javio. Jeste li se javili za riječ? Jeste? Pa izvolite.

Jasna Bakšić Muftić: Ja sam Jasna Bakšić Muftić sa Pravnog fakulteta. Željela sam da kažem nešto što me dugo i opsjeda i fascinira i zbog toga ću nas izvjesti sa Balkana u Indiju, odn. u proučavanje indijsko–pakistanskog sukoba. Osvrnuću se na način na koji se proučava jedan od najtraumatičnijih događaja u savremenoj historiji Indije, odvajanje Indije i Pakistana, zbog kog još uvijek postoje tenzije. Za ovaj akademski aspekt relevantno je reći da se u srednjoj školi radi na integraciji iskustva i znanja, dakle, izučava se ne jedna istina, ne jedna priča, nego se suočavaju proindijski autori, propakistanski autori, neutralni autori, lična iskustva i dokumentarni filmovi. Zbog čega? Da bi se jačalo kritičko mišljenje onih koji slušaju. Ovo iskustvo i ovaj pristup jednoj dubokoj traumi koja nije riješena, ni u Indiji ni u Pakistanu, koja je vidljiva u međusobnim tenzijama, mene je ponukalo da vidim kako integritati ovo iskustvo i na koji način se senzibilizirati. Bojim se da je opasno govoriti gotove istine, fokusirati se samo na jednu dimenziju..

Mislim da uzimanje u obzir različitih pristupa i analiziranje u spektru kritičke analize može biti jako korisno. Sigurno neće dati brze rezultate, ali u jednoj dugoročnoj perspektivi može dovesti do toga da imamo pluralni, lični i dobar odnos u suočavanju sa prošlošću. Hvala lijepo.

Dino Mustafić: Izvolite gospodine Finci.

Jakob Finci: Hvala lijepa. CNN je saznao da je u Jerusalemu pred Zidom plača čovjek koji već trideset godina samo pije vodu, jede suvi kruh i moli se. Naravno, poslali su Kristijan Amanpur da ga intervjuiše. Onda ga je ona pitala: „Šta vi ovdje radite?“, a on je kazao: „Molim se Bogu“. – Pa, dobro, a za šta se moliš? Kaže: „Molim se za mir na Bliskom Istoku“. – I kakav je rezultat? Kaže: „Kao da zidu govorim“. Bojim se da smo mi sa ovim našim diskusijama na neki način došli do jednog zida i nemamo kud dalje, pa se počinjemo vrtjeti u krugu. Zdravko nije baš najstariji, ali jeste među najstarijima u ovoj sobi, i on se seća 1968. godine kad je glavna parola bila 'Budimo realni, tražimo nemoguće'. Ja ne bih želio da se ideja REKOM-a izrodi u parolu 'Budimo realni, tražimo nemoguće' nego da se realizuje na određeni način. Ali pošto kažete da to nije tema ovog skupa, hajdemo se onda, pošto imamo desetak minuta, a vidim da je strpljenje već izdalo mnoge, koncentrisati na određeni zaključak. Ako je ovo bio skup posvećen odnosima akademske i umjetničke zajednice prema situaciji, pomirenju, miru, empatiji i svim ostalim terminima koji puno znače i jako lijepo zvuče, a svako ih filuje onim što mu se sviđa, hajde da konstatujemo šta smo danas čuli: da akademska zajednica ima različit pristup, zavisno od toga gdje je locirana i na kojoj katedri ko predaje. Da je umjetnička zajednica od 1996. godine pa na ovamo producirala i proizvela čitav niz filmova, pozorišnih predstava i knjiga koje govore o našoj nedavnoj prošlosti i da je to dobro, ali da uvijek treba imati određenu mjeru. Kažu da se umjetnost bazira na ljubavi i patnji. U ovom našem periodu, barem u Bosni, od 1992. do 1995. godine bilo je više patnje nego ljubavi. Ali mislim da o tome ima šta da se kaže i da umjetnička zajednica ima načina i razloga da u tome participira. Što se tiče nas koji ovdje učestvujemo, ne bih rekao da sad treba da glasamo da bismo se usaglasili da li je bilo uspješno ili neuspješno. U svakom slučaju, uvijek je dobro čuti i drugačija mišljenja i mislim da je ovaj skup upravo to postigao. Hvala.

Dino Mustafić: Hvala. Imamo još 10 minuta.

Zdravko Grebo: Pa dobro, ti si stariji od mene. Prvo, još jednom hvala. Dino će naravno nastaviti, možda će i Dženana, kao zagovarači. Imam nelagodu sa tom svojom titulom zagovarač. Ideja, znam, nije bila da pričamo o REKOM-u, ali REKOM je neizbježna tema kada raspravljamo o ovim stvarima. Mi smo suočeni sa bolnom istinom o onom što nam se desilo svima na ovim prostorima, zvali mi to ružnom riječju Balkan, zapadni Balkan ili Jugoistočna Evropa, potpuno je svejedno, užasne stvari su se desile. Neko može reći 'Okrenuću leđa, ne mogu ništa da uradim'. Ljudi koji su se okupili oko ovog stola kažu 'Ne, mi hoćemo nešto da uradimo'. Dok smo živi nešto se može uraditi, naravno, za pokoljenja, za stoljeća, za decenije, za milenijume će ostati da pričaju o ovim stvarima. Najružnija stvar koja stoji pred nama jeste da, kako smo već čuli, imamo tri istine. Govorim o Bosni i Hercegovini – tri istine, tri narativa; svi ratni zločinci su za svoje etničke ili religijske skupine heroji, dragi bog zna kako doći do istine. I još jednom, odgovarajući na ono prvo pitanje – ono što je mene privuklo da budem zagovarač jeste da ne gubim svoje mišljenje i svoj vrlo precizan stav o tome kako je cijela ta kataklizma počela, ko je odgovoran, ko bi trebalo da plati istorijsku cijenu. Ja o tome imam svoje mišljenje i ponavljaću ga javno. Ali u ovom slučaju čini mi se da je cijela ideja oko pravde, istine i pomirenja naš zajednički posao koji ne podrazumjeva moje subjektivne stavove u svemu tome. Naravno da svako izgubljeno ime sa svojom fotografijom i matičnim brojem zaslužuje pažnju. Interpretacija je nešto drugo. Interpretacija u smislu okolnosti pod kojima su ti ljudi izgubili živote. Nije besmisleno. Nije tramvaj udario nju ili njega. Ali to nije zadaća koja nas okuplja oko ovog stola da utvrdimo bolne činjenice, kako se to zove još, neko je rekao da govorimo engleski human losses, ljudski gubici. Svaki život se računa. Kad smo Nataša i ja bili kod Ivanova ja sam se poslužio jednom anegdotom i rekao da znam kad je počeo rat u Bosni i Hercegovini. Kada je u martu, aprilu bilo izvješće u novinama poginuli, gluho bilo, Nataša Kandić, Zdravko Grebo i Jasna Bakšić Muftić. Kada su izvještaji počeli da glase „Poginulo je petnaest ljudi”, to je početak rata. E, tih petnaest ljudi ili 100.000 ljudi ili 150.000, ne znam koliko ih je, zaslužuju svoje ime i prezime. I sve žrtve, uz pominjanje okolnosti pod kojima su izgubili živote, zaslužuju da dobiju svoj glas. Ne moraju dobiti Komisiju za istinu i promirenje, ne moraju dobiti materijalnu satisfakciju. Nije to moj motiv da se angažujem u svemu ovome. Ali istina činjenična o tome ko je i na koji način svojim životom platio sve ovo što se desilo, zaslužuje pažnju. Još jednom i neću više ponavljati, ovo šesti put govorim, Haški sud neka završi svoj posao, ima još dva, tri teška i velika slučaja. To nije nikakav problem. Nacionalne strategije za tranzicionu pravdu neka takođe funkcionišu. To nije

problem. Državni sudovi kojima će Haški tribunal, neko je govorio i o arhivama, transferirati ono što oni neće da urade tamo. Neka završe svoj posao. Ali mislim da je naša zadaća da se posvetimo glasu žrtava i činjeničnoj istini. Eto, znam da govorim patetično i znam da se ponavljam. Ne znam ko je ovdje to rekao, ali mislim isto: iako smo danas imali različita mišljenja o svemu ovome, hajdemo svi zajedno raditi, da dođemo do nečega što je, kako bih rekao, ljudska i božanska istina o tome šta se desilo.

Dino Mustafić: Dobro. Hvala, Zdravko. Naravno, ovo je skup koji nema ambiciju ni namjeru da donosi zaključke, niti imamo nekakav mandat, niti sam ja imao ambiciju da skupljam neke zaključke. Mogu samo da akcentiram da smo čuli nekoliko vrlo zanimljivih, pa i konkretnih prijedloga kako i na koji način se može krenuti u proces pomirenja. Mi smo danas govorili najviše iz bosansko–hercegovačke perspektive, koja je možda i najkopleksnija od svih zemalja u regionu. Ali smo čuli sasvim sigurno da kad je u pitanje akademska zajednica da sasvim sigurno ima prostora u obrazovnom sistemu da se interveniše, od revizije školskih udžbenika i te pogubne istorije koja je interpretirana isključivo kao politička i historijska politika. Ali ima nešto što vam moram reći – zašto mislim da ovakvi skupovi imaju smisla, bez obzira kako se završavali, uspješno ili neuspješno. Jedan američki teoretičar, Hal Foster, kaže da se prošlost uvijek vraća iz budućnosti. Jedna od dimenzija ljudskog bivstvovanja je budućnost. Ako ljudi ne govore o budućnosti, prošlost će nam se vratiti, a svaki put kad se vraćala na ova područja bila je okrutnija. Mi nemamo prava da zatvorimo vrata te budućnosti. I zato, dok god razgovaramo o budućnosti, a pomirenje je sasvim izvjesno proces koji nas vodi ka budućnosti, ima smisla prisustvovati ovakvim skupovima. Hvala vam lijepo na učešću.

Dino Mustafić: Ljudi su govorili četiri sata.

Zdravko Grebo: Nisu govorili prave stvari. Evo, trebalo mi je četiri sata da shvatim zašto smo uopšte ovdje. I još nisam shvatio. Ako je zadatak ovog skupa (znam da Nataša voli da definiše zadatke) uloga medija, uloga veterana, itd. u ovom procesu, tema ne može da glasi *Uloga akademske i umjetničke zajednice*, kulturološke zajednice i tako dalje u ovome što nam je zajednički cilj. Akademska zajednica nije konzistentna. Ne znam da li mi baš treba ili ne treba, ali daću vam ilustraciju – način na koji se Sarajevo psihološki branilo – mi smo bili ovdje zatvoreni, opkoljeni, dakle, bili smo u koncentracionom logoru, plus smo bili izloženi snajperima i granatama. Mi

smo bili raja, mi smo bili građani, mi smo bili urbani ljudi. A oni koji su se popeli na brda su bili papci ili seljaci, primitivci. Neko je spominjao da nije bilo žena u zločinačkom poduhvatu, ne bih se odrekao Biljane Plavšić, nije da nije žena i univerzitetski profesor. Nikola Koljević nije bio seljak ili radnik. Pa Aleksa Buha. Karadžić – pjesnik i psihijatar. Hoću da kažem da je akademska zajednica poprilično šaroliko tijelo. Imali smo sjajnih ljudi, ali smo imali i apsolutnih zločinaca. Neki su platili samoubistvom. Isto je i sa kulturnom zajednicom i zato zamjeram Dini, jer u njegovom fahu postoje apsolutno različiti pristupi ovoj temi. Ne govorim samo o Bosni i Hercegovini, govorim o regionu. Kao što Dino zna da režira u Sloveniji, Skoplju ili Podgorici, gdje nailazi na simpatije, empatije i tako dalje, apsolutno je svjestan, da postoji tema Nož, žica, Kusturica. Prema tome, ne možete reći da je Kusturica beznačajan kulturološki fenomen, ali je pripadnik kulturne zajednice. Prema tome, ako smo nešto zaključili jeste da, ja, evo sad se zaklinjem da zavisi od individualne moralne stature kako ćemo mi svi nastaviti ako ćemo nastaviti da radimo na ovome, a ne računajući da su naši prirodni saveznici akademska zajednica i kulturna zajednica. Nisu. Neki ljudi jesu, neki ljudi nisu. Neki ljudi iz religijske zajednice jesu, neki nisu. Prema tome, problem nije rješiv na prvu, da znamo tačno ko su naši kolektivni prirodni saveznici.

Zoran Pajić: Da li mi završavamo? Ako imate strpljenja desetak minuta, ja bih rekao nekoliko napomena. Moram da se osvrnem jednom rečenicom na ono što je Zdravko rekao. Zdravko, ti jesi u pravu, ali nemoguće je definisati te zajednice na drugi način. Da li smo trebali napisati *Poštena inteligencija*?

Zdravko Grebo: Apsolutno.

Radnici, seljaci i poštena inteligencija.

Zoran Pajić: Moje mišljenje je da ljudi koje si ti imenovao sada, i to su dobri primjeri sasvim sigurno, od Koljevića do Kusturice, nisu zainteresovani za pomirenje. Prema tome, oni ne spadaju u ovaj kružok, da tako kažem. Dakle, već tu dolazi do određene diferencijacije same po sebi. Nisam učestvovao u definisanju ovoga skupa, prema tome, ne branim ja ovaj naslov. Ali jednostavno ne vidim kako bi se to drugačije moglo definisati. Mogu li da kažem nekoliko napomena? Ja sam vodio bilješke i hoću da ukažem na nekoliko ozbiljnih problema koji se javljaju u ovom procesu. Prije svega, zahvalan sam svima onima koji su insistirali na terminu povjerenje. Mislim da je taj termin, mnogo prihvatljiviji od termina

pomirenje i vodi nas u sasvim drugom pravcu nego insistiranje na povjerenju. Pomirenje je bilo, kao što je Jaki vrlo lijepo objasnio na samom početku, preuranjeno insistiranje u ono vrijeme, a i sada djeluje prilično odbijajuće, posebno za ovu zajednicu žrtava, odnosno, preživjelih u ratu. Postavljeno je takođe pitanje koje je vrlo zanimljivo – koji su to vanpravni, vansudski ili postsudski postupci. Teško ih je sve nabrojati, međutim, mislim da se oni mogu uokviriti u ono što zovemo otvoreni, beskrajni dijalog. Nama treba razgovora. Do sada su sve zajednice u regionu više djelovale kao da se igraju one igre gluhih telefona. Neki autizam tu postoji, niko ni sa kim ne razgovara ili, bolje rečeno, jedni druge ne slušaju. Bravo je jako lijepo rekao, ne znam da li ću to uspjeti da ponovim – razumijevanje za drugoga je osnova svega. Nataša je organizovala, odnosno Fond za humanitarno pravo, nekoliko foruma na koje su dolazili preživjeli rata, odnosno, ljudi koji su bilježili strašne ljudske gubitke, porodice i tako dalje. U Prištini, recimo, dolaze majke iz različitih zajednica, srpske odnosno albanske, koje su izgubile djecu. I odjedanputa mi posmatrači shvatimo da te žene govore potpuno istim jezikom, jer njih boli nešto i one, razmjenjujući svoja iskustva, pokušavaju da razumiju onu drugu. I ja mislim da je u tome suština čitave ove ideje, ovog vansudskog ili postsudskog postupka. Na kraju krajeva, proces denacifikacije koji je nekoliko puta pominjan, zasnivao se upravo na tome. Denacifikacija je imala i pravne elemente. Međutim, imala je jako puno vanpravnih elemenata: kulturoloških, edukativnih i tako dalje. I na kraju krajeva, pomirenje Francuske i Njemačke u okviru evropskih integracija je tome jako doprinijelo. Međutim, afirmišući sve ovo, ja moram da kažem da (i to ne govorim kao pravnik) za mene sudsko gonjenje nema alternativu. Mislim, neko ko je optužen da je počinio ratni zločin ne može se oprati pred nekom komisijom za pomirenje i istinu. Ne dolazi u obzir. I neshvatljivo je da se pokušava na neki način i taj element uvesti. Da pomenem da imam vrlo značajno iskustvo neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Svi mi znamo da je, u vrijeme Drugog svjetskog rata, u ovoj zemlji vođen takozvani rat u ratu. Ni poslije rata gotovo da nije bilo suđenja. Bila su dva suđenja simboličnog značaja, jedno Stepincu, drugo Draži Mihajloviću. Međutim, dalje se nije u tome išlo, jer je Tito izašao sa idejom gradnje bratstva i jedinstva. Kao što je Šolaja rekao 'Gurnućemo to pod tepih i nećemo o tome govoriti'. Bilo je, naravno, administrativnih suđenja, bilo je i likvidiranja domaćih izdajnika, ali istinskih suđenja nije bilo. I zato mi imamo sada ovu situaciju. Podsjećam vas na jednu sjajnu seriju, ne seriju, storiju na BBC 2, kada reporter BBC-a snima snajperska gnijezda na Trebeviću negdje, govorim o 1992, 1993. godini. Dok snima pita jednog mladića koji leži iza oprotivavionskog mitraljeza čija je cijev uperena

prema gradu: „Pa dobro, mladiću, zašto pucaš na grad?” On kaže: „Ubijam Turke”. Dakle, on je još u vremenu Drugog srpskog ustanka ili Prvog srpskog ustanka. I to je ta intergeneracijska transmisija o kojoj sam ja u uvodu govorio. Kako to prekinuti? Zato sam rekao da sudsko gonjenje za mene nema alternativu. Ne znam da li je uopšte poznato, dešava se ovdje u Bosni i Hercegovini, posebno u Republici Srpskoj, da povratnici, recimo, u opštini sretnu svog isljednika ili mučitelja iz logora. To su apsolutno neprihvatljive i nepodnošljive stvari. Dakle, bez obzira kako se završio Haški tribunal, treba goniti od strane nacionalnog pravosuđa i tome nema kraja. Na kraju krajeva, vi vidite da se nacistički zločinci i dan danas pronalaze. Dobro, neću dalje.

Dženana Karup Druško: Mogu li samo rečenicu? Ja se izvinjavam. Jednom rečenicom samo da zaokružim, jer su i profesor Grebo i Dino i profesor Pajić pominjali ulogu medija. Da kažem nešto iz svoga iskustva. Dakle, ja sam novinar i cijeli život radim u *Danima*. Dino kad želi da iznese javni stav, kad ima nešto da kaže, nazove i kaže: „Napisao sam jedan tekst” i taj se tekst bez problema pusti. Ali ja sam, iskreno rečeno, često u situaciji da molim ljude, da ne kažem da ih vučem za rukav. Ljudi iz te zajednice ne žele se oglašavati. Dakle, akademska i umjetnička zajednica ne iznose svoje stavove, zatvorene su. Ne znam za druge medije, neko govori odgovornost ovoga i onoga... Ja odgovorno znam da će *Dani* vrlo rado pustiti svaki tekst koji ne govori jezikom mržnje, koji nije huškački već argumentiran tekst, bez obzira o kakvom se stavu radi. Izvolite, branite i ono što je radila vojska Republike Srpske ako imate argumente za to. O presudama, dakle, o svemu. Ja čak mogu pozvati svakog sa današnjeg skupa neka napiše tekst o procesu suočavanja sa prošlošću, o onome što nam se dešavalo, da otvorimo polemiku u javnom prostoru. Ovo što nas tridesetak govori (što kaže profesor Pajić, svi se znamo, dragi smo jedni drugima) nažalost, nema efekta ukoliko ne dobije mjesto u javnom prostoru. Hvala.

Dino Mustafić: Ja više ne smijem zatvarati skup. Uvijek se javi neko. Evo vidite. A ja stvarno mislim da je vrijeme da okončamo i molio bih to. Nataša, naravno, zaslužuje da nekako zaključi skup.

Nataša Kandić: Neću da zaključujem, samo da kažem da vidim da i danas postoji otpor prema pojmu i procesu pomirenja raširen u našim javnostima i da mislim da o tome treba mnogo ozbiljnije da razgovaramo. I taj pojam pomirenje nije proces, on je toliko zapravo bogat. A mi to stalno vulgarizujemo, ne može biti pojam pomirenja uži, manje odgovarajući nego

termin poverenje. To su potpuno različiti pojmovi. Poverenje ne može biti proces. Tako da mislim da nismo otvorili pitanje dekonstrukcije tog pojma. A on je toliko prisutan na brojnim univerzitetima i u Evropi i u Americi. Ali kod nas još uvek preovladava to rašireno uverenje 'Šta ima da se mirimo kad se nismo svađali'. A čini mi se da to nije dobro i da mi zapravo nećemo sve ove probleme o kojima govorimo i približavanje viđenja i korišćenja tih forenzičkih istina u cilju stvaranja nekog minimalnog konsenzusa o tome što se dogodilo. Nema toga ukoliko ne vidimo da je proces pomirenja širi od tranzicione pravde i od svih njenih instrumenata.

Dino Mustafić: Ja sad stvarno mislim da je kraj. Hvala. Hvala lijepa.